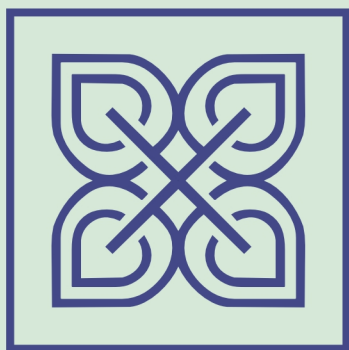

ZEBINISO BEKMURADOVA

TILSHUNOSLIKDA XIAZM

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI
UNIVERSITETI

ZEBINISO BEKMURADOVA

TILSHUNOSLIKDA XIAZM

Uslubiy qo'llanma

Toshkent
"MATBAACHI"
2025

UO'K: 811.512.133'38(072)+ 8111.133.1'38(072)

KBK: 81.20'zb-5+81.2Fr-5

B 49 Bekmuradova, Z.

Tilshunoslikda xiazm [Matn]: uslubiy qo'llanma / Z. Bekmuradova; mas'ul muharrir: A. Mamatov. – Toshkent: Matbaachi, 2025. – 124 b.

Mazkur uslubiy qo'llanma universitetlarning filologiya mutaxassisligidagi talabalarga mo'ljallangan bo'lib, unda o'zbek va fransuz tilshunosligidagi stilistik figuralar, jumladan xiazm va unga yondosh figuralar tavsifi hamda tasnifi misollar asosida tahlil qilingan.

Ushbu uslubiy qo'llanma universitetlarning filologiya mutaxassislari o'quv dasturiga kiritilgan "Tilshunoslik nazariyasi", "Stilistika", "Tarjima nazariyasi" kabi maxsus kurslarni o'tishda, badiiy matn ustida ishlash bo'yicha o'quv qo'llanmalari yozish, lug'atlar tuzishda manba bo'lib xizmat qiladi.

Mas'ul muharrir:

Abdi Mamatov,

filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

Jamoliddin Yakubov,

filologiya fanlari doktori, professor

Zulhumor Xolmanova,

filologiya fanlari nomzodi, professor

Uslubiy qo'llanma Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

O'quv-uslubiy kengashning qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

(2025-yil 25-yanvardagi 6-sonli bayonnoma)

ISBN 978-9910-8182-1-9

© Bekmuradova Z., 2025.

© "Matbaachi" nashriyoti, 2025.

KIRISH

Jahon tilshunosligi turli tizimli tillarda yozilgan matnlarni chog'ishtirib o'rganishni taqozo etmoqda. Buning asosiy sababini tillar o'rtasidagi aloqalarning kun sayin takomillashayotganida ko'rish mumkin. Tillararo munosabatlar, ularning bir-biriga ta'sirini diaxron hamda sinxron aspektlar nuqtayi nazaridan ochib berish, o'zbek va fransuz tillari milliy-madaniy xususiyatlarini tadqiq etish tilshunoslik ravnaqiga keng yo'l ochadi. Tilshunoslikda til hodisalarining semantik-stilistik xususiyatlariga oid tadqiqotlar olib borish, shuningdek, ularni tipologik jihatdan turli oilalarga mansub tillar bilan chog'ishtirish bugungi kunda ham sohaning dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Tillararo munosabatlar, ularning bir-biriga ta'sirini diaxron hamda sinxron aspektlar nuqtayi nazaridan ochib berish, o'zbek va fransuz tillari milliy-madaniy xususiyatlarini tadqiq etish tilshunoslik ravnaqiga keng yo'l ochadi. Tilshunoslikda til hodisalarining semantik-stilistik xususiyatlariga oid tadqiqotlar olib borish, shuningdek, ularni tipologik jihatdan turli oilalarga mansub tillar bilan chog'ishtirish bugungi kunda ham sohaning dolzarb muammolaridan hisoblanadi.

Dunyo tilshunosligida muayyan tilga xos xiazm

hodisasini semantik-stilistik jihatdan tahlil qilish va uni o'zga qarindosh bo'lmagan til bilan chog'ishtirish, uning har ikki tildagi o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash tilshunoslikning taraqqiy topishi hamda yangi terminlarning yuzaga kelishiga xizmat qiladi. Xiazm hodisasi tadqiqi ko'p yillar davomida tilshunoslarning o'rganish obyekti bo'lib kelgan. Biroq hozirgi tilshunoslikda xiazmni tadqiq qilishga bo'lgan yondashuv ham, uning lingvistik maqomiga doir qarashlar ham xilma-xilligicha qolmoqda.

O'zbek tilshunosligida chet tillarni grammatik, leksikologik, frazeologik, lingvokulturologik jihatdan o'rganish, lingvistik vositalarning semantik, struktur, funksional, paradigmatic, sintagmatic kabi qator xususiyatlarini tahlil qilish, chog'ishtirib o'rganishning yangi tizimini ishlab chiqish zarurati bor.

Xiazm fenomeni ritorik figura sifatida antik davrdan beri tanila boshlagan, ayniqsa, diniy matnlarda keng qo'llangan, barcha tillarga xos bo'lgan universal lingvistik hodisa bo'lib, XIX asrdan boshlab lingvistik termin sifatida tilshunoslikka kirib kelgan. Mazmuni jihatdan farqli bo'lgan ikki jumla shunday ketma-ketlikda qo'yiladiki, birinchi jumlagi qarama-qarshi bo'lgan ikkinchi jumla birinchisining tarkibidan kelib chiqadi. Bunday almashish antik dunyo olimlari tomonidan antimetabola yoki antimetalepsiya deb ham nomlangan.

Xiazmning badiiy-tasviriy vazifalari ushbu figura-ning quyidagi xususiyatlari bilan bog'liq: a) diqqatni jamlash qobiliyati, b) hissiy ta'sirni kuchaytirish,

v) ritmik-melodik ifodalilik, g) she'riy matnning semantik, ekspressiv va emotsional mazmunini to'liq, adekvat uzatishda deklamatsion vosita sifatida harakat qilish, d) xiazm boshqa sintaktik vositalar bilan bir qatorda tasvirning rivojlanishida uzluksizlikni berish va aktuallashtirish vositasi sifatida uni konkretlashtirishda ishtirok etishga qodir hamda badiiy tilning bosh xususiyatlari – obrazlilik (tasviriylilik) va emotsionallikni kuchaytirib namoyon etishga xizmat qiluvchi stilistik figuradir.

Xiazmning qoidaga ko'ra binar strukturasidan tashqari, uning yanada murakkab shakllari mavjud bo'lib, ushbu noyob shakllarga quyidagi tizimli turlari kiritildi:

1) uch a'zoli xiazm – unda ikki emas, uch element sintaktik vazifalar bilan almashinadi;

2) zanjirli xiazm – bir abzas chegarasida kamida ikkita avtonom xiazmlar tematik tarzda birlashadi;

3) ikkilamchi xiazm – bir konstruksiya ya'ni $AB/CD//BA/DC$ ushbu ifoda asosida birlashtirilgan ikki parallel leksik juftlardan iborat.

Tilshunoslikda xiazm hodisasini turli tizimli tillar misolida chog'ishtirib o'rganish barcha chet tillarini o'zbek auditoriyasida o'qitish jarayonida ahamiyatli hisoblanadi va badiiy matnlar tahlilida foydali manba vazifasini o'taydi. Shu boisdan ham biz barcha Sharq va G'arb tillarida mavjud stilistik vositalarni, shu jumladan, xiazm hodisasini ham qiyosiy-chog'ishtirma planda izchil o'rganishni ke-lajak uchun istiqbolli reja sifatida taklif qilamiz.

Tilshunoslikda xiazm va unga yondosh figuralar tavsifi

Xiazm lingvistik termin sifatida XIX asrdan, lingvistik hodisa sifatida esa (antimetabola, antimetalepsiya, antimetateza atamalari bilan ifodalangan) antik davrdan tanila boshlangan, ayniqsa, diniy matnlarda keng qo'llangan. Xiazm elementlarni parallel joylashtirish va shu bilan qarama-qarshi effektlar, sabab va ta'sir bog'lanishlarini yaratish imkonini beradi. Ta'bir joiz bo'lsa, xiazm tuzilish figurasi bo'lib, ko'pincha atamalarni kesishgan tarzda joylashtirishdan iborat. AB/BA tuzilishiga qarab, ba'zan undan-da murakkabroq shakllarga ega stilistik figuradir. Xiazm bu parallel yoki antiteza hosil qilish uchun ikkita iboraning simmetrik qismlarida atamalar tartibini o'zgartirishdan iborat nutq figurasi. Matn birliklari bir xil tartibda paydo bo'lganda parallellik ABC/A'B'C' shaklda bo'lsa, teskari parallellik holatida esa birliklar markaz ABC/markaz elementi/C'B'A'ga nisbatan teskari tarzda joylashtiriladi.

Nutq figurasi sifatida tan olinishi va ta'riflanishidan oldin, miloddan avvalgi 3 ming yillikka oid yozuvlarda aniqlangan bo'lsa, ba'zi bir xitoy matnlari-da miloddan avvalgi 11 ming yillikda deyiladi. Lekin u miloddan avvalgi IV asrda yunonlar tomonidan ritorik san'at darajasiga ko'tarilgan va bu ajoyib go'zal nutqlar yoki vaqt sinovidan o'tadigan maqollarni keltirib chiqargan: ***Bizni odamga ishontiradigan***

qasam emas, balki odam bizni ishontiradigan qasam.

Uzoq vaqt xiazm o'rganilmagan, u faqatgina ritorika, stilistika darsliklari¹, ensiklopediyalar², lingvistik termin lug'atlari³ va boshqa informatsion nashrlarning mulki bo'lgan, xolos. Va nihoyat, xiazm XX asrning so'nggi 10 yilligida tadqiqotchilarning e'tiborini jalb qildi, hozirgi kunda unga bag'ishlangan bir necha maxsus ishlarni ko'rishimiz mumkin, ularning orasida hattoki dissertatsiya va monografiyalar ham bor. Buning isboti sifatida Xarald Xorveyning 2 qismdan iborat monografiyasini keltirish mumkin⁴.

1-qismda xiazm unda qandaydir tarzda bog'langan inversiya, sintaktik parallelizm, takrorlash, antiteza, izokolon, takror shakllari sifatida ko'rib chiqiladi. Bu yerda uning stilistik ahamiyatiga ham baho beriladi;

2-qism nemis klassiklarining ayrim asarlari kontekstida xiazmning tahliliga bag'ishlangan.

¹ Виноградов В.В. Стилистика. Теория постической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР. 1963. 255 с.; Qo'ng'urov R. Subyektiv baho formalarining semantik-stilistik xususiyatlari. Toshkent: 1980. 135-6.; Qo'chqortoyev I. Badiiy nutq stilistikasi. Toshkent, 1975. 168 b.

² Ярцева. В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. 685 с.

³ Розенталь Д.Э., Теленнова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Издательство "Просвещение", 1985. – 399 с.; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: 1966. 223 с.

⁴ Қапанг: Horvey X. Chiasmus in Antiquity: Structures, Analyses, Exegesis Paperback. – October 1, 1981. 353 с.

Xiazmning tuzilishi juda aniq ko'rinishga ega: **(Do'stga dushman bo'lish oson, dushmanga do'st bo'lish qiyin)** (O'Hoshimov). Uning ta'riflari bunday aniqlikka ega emas, chunki xiazm o'zining barcha tashqi geometrik jozibaliligiga qaramay, murakkab lingvistik xususiyatga ega. Ba'zilar uni a'zolari kesishgan qo'sh antiteza deb ataydi¹, ya'ni ular bunda antiteza va inversiyaning birikmasini ko'radilar.

Boshqalar esa uni teskari parallelizm deb baholaydilar, ya'ni ular buni birinchi navbatda sintaktik parallelizm va inversiya sifatida ko'radilar².

I.K.Mirzayev lingvopoetika masalalariga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasida: "Ushbu ishda, xiazm chap tomon qismidagi so'zlar teskari tartibda joylashtirilgan binar struktura sifatida tushunilgan", deya ta'kidlaydi. O.X.Mamaziyayev esa "Xiazm faqat qo'shma gapni shakllantiruvchi sintaktik-stilistik vosita bo'lib, unda qo'shma gap birinchi komponentdagi gap bo'laklarining o'rni (tartibi) ikkinchi komponent bo'laklari joylashuviga butunlay teskari

¹ Лапыс П. Le Grand Larousse-1960. П. Побер. Le Petit Robert. 1967. Dubois J. Dictionnaire de linguistique, Paris Larousse. 1973: Jean-François Phelizon.J.F. Vocabulaire de la linguistique. Roudil, 1976. 280 p.

² Астафьева И.М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. Автореф. канд. дисс. – М.: 1964. – 14 с.; Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М.: Наука, 1958. – 234-235 с.; Квятковский А.П. Поэтический словарь. – М.: Сов. Энцикл., 1966. – 325 с.; Корольков В.И. Фигуры стилистические // БСЭ. 3-е изд. Т.1974. – 333-334 с.; Marouzeau J., Précis de stylistique française, Paris, Masson, 1960. P. 332.

holda bo'lishi talab etiladi"¹, tarzidagi fikrni ilgari surgan.

Olimlarning fikrlariga tayanib, AB/BA A va B ifodasi asosida xiazmning quyidagi uch turiga misollar keltirish mumkin:

– birinchi misolda, faqat xiazmning chap va o'ng qismlarida turli leksemalar bilan ifodalangan gapning qismlari o'rtasida takrorlanishlarni ko'rish mumkin, masalan:

*Taqdirning ishini tadbir buzolmas,
Tadbirning ishini taqdir buzolmas.*

(Maqol)

– ikkinchisida esa leksemalarning o'ng va chap qismlarida sintaktik vazifalari o'zgarishi bilan takrorlangan hol, leksemalar (yoki leksemalarning il-dizlari), masalan:

*Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas,
Meni istar kishining suhbatin ko'nglum pisand etmas.*

(A.Navoiy "Navoiy gulshani", 106-bet)

– uchinchi holatda, omonim yoki polesemik leksemalarning chap va o'ng qismlarida takrorlangan, sintaktik vazifalari va ma'nosining o'zgarishini ang-latadi:

*Ey Navoiy, benavo istab seni dildor-u sen,
Gar navo istarsen, o'lma benavolig'din xalos.*

(A.Navoiy "Navoiy gulshani", 98-bet)

Xiazm – aniqlik va tashqi geometrik uyg'unlik bi-lan ajralib turadigan murakkab lingvistik xususiyat-

¹ Мамазияев Х.О. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация. Филол. фан. ном... дис. автореф. – Фарғона, 2004. – Б. 15.

ga ega. Bu bilan ushbu hodisaning turli xil talqinlari mavjudligi ko'rsatib o'tiladi.

Xiazmning badiiy-tasviriy funksiyalari ushbu figuraning xususiyatlari bilan bog'liq: diqqatni jamlash qobiliyati, hissiy ta'sirni kuchaytirish, ritmik-melodik ifodalilik, "she'riy matnning semantik, ekspressiv va emotsional mazmunini to'liq, adekvat uzatishda deklamatsion vosita sifatida harakat qilish, buning natijasida xiazm boshqa sintaktik vositalar bilan bir qatorda tasvirning rivojlanishida uzluksizlikni berish va aktuallashtirish vositasi sifatida uni konkretlashtirishda ishtirok etishga qodir"¹. Olim xiazmning poetik nutqda quyidagi uch vazifani bajarishini urg'ulaydi:

1. Uslubiy-semantik vazifa. Bunda ikki tarkibiy qismlar mazmuni o'zaro ziddlik kasb etadi yoki aksincha, bir-birini mantiqan to'ldiradi.

2. Ekspressiv vazifa. Bunda o'quvchi yoki tinglovchiga zavq bag'ishlash, fikrni tez va uzoq vaqt esda saqlab qolishiga xizmat qilishi nazarda tutiladi.

3. Evfonik vazifa. Xiazmni yuzaga keltirayotgan bo'laklar o'zaro o'rin va vazifa jihatidan almashganda ohang ham shunga mos ravishda almashib boradi.

Tildagi har bir hodisa ma'lum bir maqsad asosida yuzaga keladi. Undagi har bir lisoniy vosita na faqat axborot berish, balki o'ziga xos stilistik vazifani ham bajaradi. Ana shu jarayonda o'quvchi yoki tinglovchiga turlicha qo'shimcha ta'sir o'tkazish,

¹ Мамазияев Х.О. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация. Филол. фан. ном... дис... – Фарғона, 2004. – Б. 40.

axborotning emotsional-ekspressivligini oshirish uchun ma'lum darajada stilistik vositalardan foydalaniladi. Bunday vositalarga – “stilistik funktsiya”, “ekspressivlik”, “ifodaviylik”, “emotsionallik”, “stilistik usul”, “stilistik figura” kabilar kiradi. Bundan tashqari, “sintaktik parallelizm” bilan yondosh tushunchalarning munosabati, “sintaktik parallelizm” tushunchasi hajmini aniqlashtirish, xiazmatik strukturalarning stilistik maqomini aniqlash muhim hisoblanadi.

“Ekspressivlik” tushunchasining mazmunga bog'liqligi va mavjudligi turlicha talqin qilinuvchi bir qancha mazmun elemenlari qo'shilib ketadi: misol uchun, intensivlik, emotsionallik va obrazlilik. Ular bir-biriga ta'sir o'tkazadi, biroq alohida ko'rib chiqish zaruriyati bor.

Ekspressivlik kategoriyasining hanuzgacha tilshunoslik ilmida yakdil izohi mavjud emas. Ko'pincha ekspressivlik intensivlik (kuchaytirish) orqali talqin qilinadi, bunda intensivlik ekspressivlik bilan tenglashtiriladi yoki ekspressivlikning tashkil qiluvchilaridan biri sifatida qaraladi.

Emotsiya va ekspressiya tushunchalari bir-biriga yaqin, ammo mos kelmaydi. “Ekspressivlik” va “emotsionallik” tushunchalari mustaqil deb ko'rsatilgan olimlarning fikri mavjud; emotsionallik ma'nosi ajralmas his reaksiyasi bilan bog'lanadi, ekspressivlik esa ashyo mazmuni bilan bog'langan – bu asosiylariga ajraluvchi kuchaytiruvchi alomatlaridir. Tadqiqotchilar ekspressiyaning mohiyatini

semantikaning kategoriyasi sifatida o'rgana turib, odatda uning ta'sir etuvchi vazifasini farqlashadi.

Demak, o'sha davrda Sh. Balli affektiv faktorning ikkita maqsadini ajratgan:¹

1) gapiruvchining subyektiv dunyosini ifodalash (tuyg'ular, kayfiyat);

2) tinglovchiga ta'sir etish uchun til vositalarini ishlatish.

Ekspressiyaning ta'sir etuvchi, ishontiruvchi omilini yozilganning ifodaviylik, tasviriyligi kuchini oshirish bilan bog'lash mumkin.

Lingvistikaning funksional-stilistika yo'nalishi tadqiqotchi-lingvistlarni o'ziga ko'proq jalb qilmoqda. Bu narsa tilshunoslik ilmining tilning kommunikativ aspektiga qiziqishning umumiy oshishi bilan bog'liq. Matn lingvistikasining paydo bo'lishi, funksional, pragmalingvistik grammatikaning rivojlanishi stilistik tadqiqotlarning yangi yo'nalishlarini faollashtirdi.

Bunda sezilarli o'rin predmeti xabarga qo'shimcha samaradorlik bera oluvchi strukturalar hisoblangan ekspressiv sintaksisning hodisalariga ajratiladi. Nutqiy faoliyatning va umuman lisonning ijodkorlik tabiatini lisoniy, ayniqsa, lug'aviy birliklarning matnda qo'llanilishi matn talabi, mu loqot vaziyatiga mos holda foydalanish qobiliyatini namoyon etadi². Bu nutqiy ifodaviylikning eng

¹ Балли Ш. Французская стилистика. М. 1961. – С. 120.

² Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – Б. 250.

boy vositalaridan biridir. Ekspressiv sintaksisning muhim vositalaridan biri stilistik figuralar hisoblanadi.

Ko'rib turganimizdek, xiazm qismlari qurilishi bo'yicha bir-biriga qarama-qarshi: birinchi qismda so'zlar bir yo'nalishda ketsa, ikkinchisida ular teskari tartibda joylashgan, misraning halqali tuzilishi hosil bo'ladi, so'zlarning har biri kommunikativ ahamiyatga ega bo'lib, satrdagi o'rni tufayli intonatsion belgilanadi (boshi, oxiri), shu sababli ayni paytning o'zida xiazmatik konstruksiyalarning elementlari orasida ham semantik qarama-qarshilik ko'zga tashlanadi:

Ikkala qatorni bitta qatorga birlashtirib, bir ma'noli leksik va grammatik birliklarning (xiazm qismlarining komponentlari) o'rinlarini qayd etib, biz xiazmning konsentrik tuzilishini, nafaqat uning qismlarini, balki kesishgan qismlarning ham ajralmas birligini topamiz. Inversiya natijasida xiazmning birinchi qismi judayam ekspressiv bo'ladi, bunga intonatsiya ham yordam beradi: bu qismning semantik tarkibi o'sib borayotgan intonatsiyani nazarda tutadi; ikkinchi qismda, aksincha, intonatsiya pasayib boruvchi va umuman butun xiazmning intonatsiyasi o'suvchi-pasayuvchi. Shunday qilib, xiazm stilistik figura qarama-qarshilik tamoyiliga asoslangan kompozitsion, semantik va intonatsion birlikdir.

Xiazmning xususiyatlari, ayniqsa, atrofdagi kontekst fonida sezilarli bo'lib, bu yerda xiazm to'g'ri-

dan-to'g'ri parallelizm bilan qarama-qarshi, hatto ba'zi hollarda to'g'ridan-to'g'ri parallelizm antiteza-ni o'z ichiga olgan bo'ladi.

L.V.Sherbaning so'zlariga ko'ra "ritmlarning xilma-xilligi mazmunni aniq idrok etishga yordam beradi"¹.

Xiazmning qarama-qarshi maydonida kontekstli antonimlarning paydo bo'lishi tabiiydir: bunga uning qismlaridagi komponentlarni semantik, intonatsion va tarkibiy taqqoslash yordam beradi. Xiazmda nafaqat alohida so'zlar va so'z birikmalari, balki butun satrlar ham takrorlanadi. Bunday takror halqa deb ataladi, masalan:

Halqada xiazm, shuningdek, birinchi va ikkinchi qismlarning mazmunidagi qarama-qarshilikni ifodalashning asosiy xususiyatini saqlab qoladi: xiazmning ikkinchi qismida teskari komponentlarning takrori ulardagi mantiqiy urg'uning kuchayishi va templarning sekinlashi bilan birga keladi. Biroq, xiazm va takrorlash figuralarini farqlash muammosi alohida ko'rib chiqilmagan.

Xiazmlar korpusida ishlash jarayonida xiazmga o'xshash, ammo unga mos kelmaydigan ko'plab figuralar soni aniqlandi. Tilshunoslikda xiazmning bir nechta turlari mavjud: "kengaytirilgan", sof sintaktik va ikki marta takrorlanadigan (antimetabol) xiazm. Xiazmning oxirgi turi uchun sintaktik xiazm xususiyati (teskari parallelizm) majburiy bo'lib,

¹ Щерба Л.В. Языковая и речевая деятельность. Изд. 2-е, стер. 2004. – С. 159.

unga simmetriya bilan ikkilangan leksik takror qo'shiladi¹.

Xiazmning ajralmas tarkibiy qismlari bo'lgan figuralar antiteza, anafora, inversiya, sintaktik parallelizm, teskari takror, tavitologiya – tazod ham xiazm singari qo'shma gaplar orqali ifodalanadigan stilistik figuralardir.

O'zbek tilshunosligida sintaktik-stilistik vositalar haligacha maxsus tadqiqot obyekti sifatida olinmaganligidan kelib chiqib, tilshunos olim A.Mamajonov o'zining bir qator ishlarida o'zbek tilshunosligida birinchi bor qo'shma gaplar orqali ifodalanagan anafora, infora, epifora, gradatsiya, ellipsis, sanash usuli, antiteza, parallel konstruksiyalar, qo'shma gaplar sinonimiyasi kabi o'ta dolzarb masalalarni o'rtaga tashlagan va ularga o'ziga xos yondashish orqali tegishli yechimlar bergan².

Anafora – nainki nutqning bezagi, tashqi belgisi, balki ma'noni kuchaytirishga ham xizmat qiladigan muhim figuradir.

Yaxshiyam, bilaman yetti pushtimni,
Yaxshiyam, tug'ildim ota yurtimda.
Yaxshiyam, bolalar sen deb gapirmas,
Yaxshiyam, rafiqam ko'tarmas qadah.

Yaxshiyam, so'z o'ynab topmasdan boylik.
Yaxshiyam, bilaman halol mehnatni.

¹ elibrary.ru/ip_restricted.asp?rpage=https%3A%2F%2Fwww%2Eelibrary%2Eru%2Fitem%2Easp%3Fid%3D17681535 [19.11.2023]

² Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. 1990. – Б. 26.

Yaxshiyam, bir kuni o'lsam do'stlarim
Karnay-surnay chalib, ichishmas aroq.

(A'zam O'ktam, "Yaxshiyam")

"Moi, dont les longs travaux ont acquis tant de gloire,
Moi, que jadis partout a suivi la victoire."

(Corneille)

Il y a des petits ponts épatants / Il y a mon cœur
qui bat pour toi / Il y a une femme triste sur la route.
(Guillaume Apollinaire, Poème à Lou)

Un jour / Un jour, bientôt peut-être. / Un jour j'ar-
racherais l'ancre qui tient mon navire loin des mers.
(Michaux, Clown)

Vingt et trois qui donnaient le cœur avant le
temps / Vingt et trois étrangers et nos frères pour-
tant / Vingt et trois amoureux de vivre à en mourir.
(Aragon, Strophes pour se souvenir)

Le limon se fendille, il grille et *s'éparpille* / *Le*
limon s'épaissit et devient une étoffe / *Le limon s'é-*
parpille et devient limitrophe. (Raymond Queneau, Petite
Cosmogonie portative)

Assonans. Assonans ham takrorning hosil bo'li-
shida katta ahamiyatga ega. Bir-biriga yaqin bo'lgan
unlilar takrori natijasida paydo bo'ladi. Assonans
nafis, larzakor tuyg'ularning satrlarga "singishi"ga
yordam beradi. Bu she'rga ohangdoshlik baxsh eta-
di. A'zam O'ktam she'rlarida assonansga ham misol-
lar topish mumkin:

O'ylar kelaver bosib paydar-pay,
O'zimdan o'tganin bilaman o'zim.

(A'zam O'ktam, "Nazorat")

“Je fais souvent ce rêve *étrange et pénétrant*.”

(Paul Verlaine, Poèmes saturniens)

“Tout m’afflige et me *nuît* et conspire à me *nuire*.”

(Racine, Phedre)

“Quelqu’un *pleure* sa *douleur* / Et c’est mon *cœur*.”

(Émile Nelligan, Quelqu’un pleure dans silence)

Tavtologiya – (aynan bir ta’rif yoki so’zning boshqa so’zlar bilan takrorlanish)ga yo’l qo’yilishi notiqning so’zlardan noo’rin foydalanishi, tilining kambag’alligi yoki fikrini aniq ifoda etish malakasining ozligidan dalolat beradi. Ammo tajribali notiq tavtologiyani nutqning ta’sirchanligini oshirish, ifodaliligini kuchaytirish vositasiga aylantira olishi mumkin. Taniqli tilshunos olim A.Potebnya bu borada shunday deydi: “Bir so’zning o’zini nutqda chuqurlashtirishi yangi obyektiv yoki subyektiv ma’no beradi”¹.

Masalan,

“O’tinamen yalinamen qochmangiz, qaytingiz!”

“Yutdim butun qayg’ularning, motamlarning og’usin”. (Fitrat)

“Tentak bermay tentakka to’rin, qurimadi tentakning sho’rin”. (Erkin Vohidov)

Tavtologiya – adabiy normaga zid hodisa² bo’lib, xalq maqol va matallarida ma’noni kuchaytirish vositasi sifatida ko’p uchraydi.

Masalan: “Olim aytgani olam aytgani”, “Ko’p yashagan ko’p bilmaydi, ko’p o’qigan ko’p biladi”,

¹ Потебня А. Мысль и Язык. – Т.: Мирный труд, 1918. – С.100.

² Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika: o’quv qo’llanma. – Tashkent: Noshir, 2019. – B.155.

“Ahmoqning ahmoqligi ham bosh og‘ritadi, ham oyoq”, “Yomon otga yol bitsa, Yoniga tursuq boylatmas, Yomon erga mol bitsa, Yoniga qo‘shni yo‘latmas, Yo‘latsa ham tindirmas”.

Tazod – san‘ati zid ma‘noli so‘zlar asosida yaratilgan kuchli emotsional-ekspressiv va uslubiy vositadir. Tazodni adabiyotshunoslikka oid lug‘atlarda ba‘zan antiteza deb ataydilar.

Tilimdan bol tommas achchiq ham emas,
Yaraydi qalbidagin izhor etishga.
Uzunmas unchalik qiziq ham emas,
Yetadi bo‘ynimdan tortib ketishga.

(A‘zam O‘ktam)

Ey ko‘zimning qorasi – qizcham,
Ro‘molcha to‘qishdan ko‘rayam
O‘rgangil yarani bog‘lashni,
Ey ko‘zimning oqi – o‘g‘ilcham,
Ko‘p yaxshi yer chopishing, biroq
Qabr qazmoqni-da o‘rganib qo‘ygil.

(A‘zam O‘ktam)

Takror – bu voqelikning yetarlicha to‘lishi sharoitida tovushlarni, so‘zlarni, morfemalarni, sinonimlarni yoki sintaktik tuzilmalarni takrorlashdan iborat nutqning shakli:

*“Ular barabanlarni urishdi, barabanlarni urishdi!
Qahramonlarga shon-sharaflar! Shon-sharaf!”*

Takror va uning stilistik vazifasi haqida professor A.Mamajonov fikr yuritib, uning “fonetik takror, leksik takror, morfologik takror, sintaktik takror ko‘rinishlari borligini, bunday takror tiplari xalq og‘zaki

ijodi materiallari, badiiy va publitsistik asarlar tili-da juda keng qo'llanishini bayon qilgan"¹.

Sintaktik parallelizm. Badiiy matnda sintaktik jihatdan bir xil shakllangan gaplar ko'p qo'llaniladi. Tilshunoslikda bunday qurilmalar parallelizm atamasi ostida o'rganiladi. Parallelizm (*yun.*, *parallelos* – yonma-yon boruvchi) – yonma-yon gaplar, sintagmalarning bir xil sintaktik qurilishga ega bo'lishi. Masalan:

Oshxona taraf quloq tutadi. Darvoza taraf quloq tutadi. Molxona taraf quloq tutadi. Ovoz qayerdan kelyapti – bilolmaydi. (T.Murod "Otamdan qolgan dalalar" 85-bet)

"Parallel birliklarning asosiy vazifasi fikrga izoh berish va eng muhimi, unga tinglovchini to'la ishon-tira olishdan iborat. Ular til uslubiy vositalarining boyish manbalaridan biri bo'lib, poetik nutqda ko'p qo'llanadigan eng mahsuldor va ta'sirchan sintaktik birlik hisoblanadi"².

Bir xil shakllangan gaplar badiiy nutq ta'sirchan-ligini boyitish bilan birga ma'noni kuchaytirish va fikrning batafsil – atroflicha ifodalanishiga, tasvir obyekti bilan bog'liq ma'lumotlar fondining kenga-yib borishiga xizmat qiladi. Masalan:

Qo'shchi kalondimog' – kalondimog' qadam bos-di. Kibor – kibor quloch otdi. Kerma qosh – kerma qosh boqdi. (T.Murod. "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi" 125-bet)

¹ Мамажонов А. Қўшма гапларда антитеза // Ўзбек тили ва адабиёти. 1990. № 6. – Б. 27–30.

² Shu manba. – Б. 27–30.

Bu misolda qahramonning uch xil harakati bir xil shakllangan gaplarda ifodalangan, ya'ni, **qadam bosmoq – quloch otmoq – boqmoq**. Quyidagi misolda esa bir harakat bilan bog'liq ma'lumotlar fondi parallel gaplarda kengayib boradi:

Tom bosh – adog'ilab qadamladi. Vazmin – vazmin qadamladi. Olislarga dono – dono boqib qadamladi. Yoki: Qo'shchi qo'llari ketida, tag'in qadam oldi. Mag'ribga boqib qadam oldi. Mashriqqa boqib qadam oldi¹. (T.Murod. "Bu dunyoda o'lib bo'lmaydi")

O'zbek tili badiiy-poetik sintaksisi elementlari haqida fikr yuritilganda **inversiya** (o'zgargan so'z tartibi) alohida o'ringa ega. Inversiyaning gapdagi asosiy vazifasi badiiy matnda, ayniqsa, she'riy asarlarda muallif uslubiy maqsadining amalga oshishini ta'minlash, gap tarkibidagi biror bo'lakni alohida ajratib, ta'kidlab ko'rsatish orqali asosiy fikrning o'quvchi tomonidan tez va oson tushunilishiga erishishdir.

Inversiya og'zaki nutqqa xos xususiyat. Badiiy matnda qahramonlar nutqini jonli nutqqa yaqinlashtirishda, ularning tilini individuallashtirishda mazkur usuldan foydalaniladi:

Bolangni olib ketsang-chi! Ko'rmayotipsanmi, bu yerda odamlar ishlab o'tiripti! (A.Qahhor, Og'riqli tishlar, 23-bet)

– Tashla u toshni! – deb do'q qilib qoldi onam.

Ko'chaning o'rtasidan haydatib ketdim aravani.

¹ <https://abiturtest.uz/mavzular/badiiy-matnning-sintaktik-xususiyatlari/>

– Bilasizmi, nimaga ergashdim sizga? – deb qolsa bo‘ladimi shunda¹. (Sh.Xolmirzayev)

She’riyatda esa ifodalilikni, ohangdorlikni va ta’sirchanlikni ta’minlovchi muhim vosita sifatida ko‘p ishlatiladi. Sh.Rahmonda inversiyaning original namunalarini uchratish mumkin:

Endi safsar kechalarda oq
mash’alalar tutib ulug‘vor
kengliklarda kezar chiroyli
kunduzlarni axtarib bahor.

(Sh.Rahmon, “Adabiyot oralab” 54-bet)

Uxlolmaysiz sokin, bemalol,
Qarolmaysiz olamga g‘amsiz.
Orom bermas baribir xayol:
Katta Yerda katta Odamsiz.

(Sh.Rahmon, “Adabiyot oralab”, 24-bet)

“Seul, s’élevant du niveau de la plaine, et comme perdus en rase campagne, montaient vers le ciel les deux clochers de Martinville.” (Proust)

Antiteza (antitezis – “qarama-qarshi qo‘yish”, “zidlash”) deb mantiqiy jihatdan qiyoslanuvchi fikr, tushuncha, sezgi va timsollarni qarama-qarshi qo‘yish, zidlash hodisasiga aytiladi. Voqea-hodisalar mohiyatidagi ziddiyatni ochish uchun, asosan, badiiy nutqda zid ma’noli qo‘shimchalar, zidlovchi bog‘lovchilar, so‘z va iboralardan foydalaniladi. Badiiy matnni lisoniy jihatdan tahlil qilishda zidlantirishdan yozuvchining ko‘zda tutgan maqsadi nima

¹ <https://abiturtest.uz/mavzular/badiiy-matnning-sintaktik-xususiyatlari/>

ekanligini aniqlash talab qilinadi. Yozuvchining mahorati zidlantirilayotgan voqeliklar uchun tanlangan ifoda materialida yanada aniq ko'rinadi. Masalan:

Noningni yo'qotsang yo'qot, nomingni yo'qotma! (O'.Hoshimov, Daftar hoshiyasidagi bitiklar)

Bu misolda bir-biriga aloqasi bo'lmagan ikkita tushuncha – **non va nom** zidlantirilyapti. Nega? Yozuvchi nima uchun bu ikki tushunchani qarama-qarshi qo'yyapti? Aslida non – hayotning, tiriklikning ajralmas bo'lagi. Bir parcha non topib yeyish uchun odamzod mehnat qiladi, ter to'kadi. Ammo hayotda o'sha bir parcha nonni topaman deb o'z nomiga, sha'niga dog' tushirayotganlar ham uchrab turadi. Non zarur, lekin nom undan ham muhim ekanligi mazkur misolda ta'kidlanmoqda. Haqiqatan ham, nonini yo'qotgan, uni qaytib topishi mumkin, lekin o'z nomiga, sha'niga dog' tushirsa-chi? Uni qaytib tiklab bo'lmaydi. Bu misoldagi "non"ni "hayot uchun kerak bo'lgan hamma narsa, mol-dunyo" ma'nosida ham tushunish mumkin¹. Yoki:

Nodonlar davrasida kar bo'l. Donolar davrasida soqov bo'l... (O'.Hoshimov, Farzandlarimga o'g'itlar)

Bu misolda antitezaning ifoda materiali sifatida nodon – dono, kar soqov birliklari keltirilgan.

Bolalikda dunyo keng-u kiyim tor. Keksayganda kiyim keng-u dunyo tor... (O'.Hoshimov, Daftar hoshiyasidagi bitiklar)

¹ <https://abiturtest.uz/mavzular/badiiy-matnning-sintaktik-xususiyatlari/>

Zidlanishni yuzaga keltirayotgan birliklar (bolarlik – keksalik, keng – tor, keng dunyo – tor dunyo, tor kiyim – keng kiyim) xiazmatik konstruksiya shaklida kelib kontrastlikni yanada boʻrttirib ifodalashga xizmat qilgan¹.

“Tout lui *plaît et déplaît*, tout le *choque et l’oblige*.

“Sans raison il est *gai*, sans raison il *s’afflige*” (Nicolas Boileau-Despréaux):

“J’aime la liberté et languis en service,

Je n’aime point la cour et me faut courtiser. (Joachim du Bellay, Les Regrets)

“Il a l’air vivace et maladif.” (Victor Hugo, Les Misérables)

“Je suis au cœur du temps et je cerne l’espace.”

(Paul Éluard, L’amour la poésie)

“L’une est moitié suprême et l’autre subalterne.”

(Molière, L’école des femmes)

E.M.Beregovskayaning fikriga koʻra, invertatsiya qilingan, yaʼni qiyofasi oʻzgartirilgan parallelizm oʻzida sodda, sof sintaktik xiazmni namoyon qiladi². Umuman olganda, xiazmatik konstruksiyalar murakkabroq boʻladi, u xarakteri boʻyicha asosan aforistikdir. Sintaktik parallelizm – bu reduplikator va takrorlanuvchi birlik sifatida sintaktik konstruksiyaning oʻzi boʻladigan sintaksis darajasidagi takror.

¹ <https://abiturtest.uz/mavzular/badiiy-matnning-sintaktik-xususi-yatlari/>

² Береговская Э.М. К теории фигур: семантико-функциональная характеристика хиазма // Известия АН СССР. Серия лит. и языка. 1984. Т. 43. № 3. – С. 230.

Un oiseau pour demesurer le ciel,
Une pluie pour delivrer les fleurs,
Un chat pour sourire en silence,
Une foret pour feconder le vent,
La mer pour partage les iles
Et un ami pour sa presence.

(Luce Guibaud)

I.M.Astafyeva va I.R.Galperin¹ xiazmga teskari parallelizm deb ta'rif beradilar, ya'ni ular unda, birinchi navbatda, sintaktik parallelizm va inversiyani ko'radilar. M.D.Kuznes va Y.M.Skrebnev xiazmni parallelizm, ya'ni takrorlanuvchi elementlar sintaktik vazifalarining o'zgarishli takrori deb hisoblaydilar². A.P.Skovorodnikov esa inversiya, takror va simmetriya tamoyillarini bir vaqtning o'zida amalga oshiriladigan sintaktik figura sifatida qabul qiladi.³

Jahon va fransuz tilshunosligida xiazm tadqiqi

Sintaksisning eng ko'p qo'llaniladigan ritorik figuralaridan biri xiazm hozirgi kunga qadar kam o'rganilgan bo'lib, "xiazm" termini faqatgina 19-asrdan buyon qo'llanilib kelmoqda.

¹ Гальперин И.Р. Стилистика английского языка. – М.: Высшая школа, 1971. – С. 344. Астафьева И.М. Виды синтактических повторов, их природа и стилистическое использование. Автореф. дисс-канд. филол. наук. – М., 1964. – С. 14.

² Кузнец М.Д. Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. – М.: Учпедгиз, 1960. – С. 84.

³ Сковородников А.П. Фигуры речи в современной российской прессе // Филологические науки. 2001. № 3. С. 74–82.

Zamonaviy tilshunoslikda E.M.Beregovskayaning xiazmatik konstruksiyalarni ingliz, rus, nemis, ispan va qisman fransuz tillari misolida tadqiq qilgan alohida ishlari¹; V.S.Solovyevaning A.Blok ijodida xiazmlarning qo'llanilishiga doir dissertatsiyasi, shuningdek, O.Mamaziyayevning xiazm va gradatsiya haqidagi nomzodlik ishini aytish mumkin².

M.D.Kuznes va Y.M.Skrebnev xiazmni takroriy so'zlar orasidagi sintaktik aloqalarning o'zgarishi bilan birga keladigan oldingi jumlaning tuzilishi va leksik tarkibini takrorlashdan iborat bo'lgan o'ziga xos parallelizm sifatida izohlaydi³. Boshqacha qilib aytganda, ular uchun xiazm parallelizm va takrorlanuvchi elementlar sintaktik vazifalarining o'zgariishi bilan takrorlanishidir, ya'ni ikki parallel qatorda elementlarning joylashish ketma-ketligining o'zgarishi.

J.Dyubuaning lingvistik atamalar lug'atida bergan ta'rifida "xiazm iboraning antiteza hosil qiluvchi yoki parallellik o'rnatuvchi ikki simmetrik qismining inversiyasi sifatida tavsiflanadi". Xiazmatik tuzilma va undagi antitezaning fakultativligini, bu ta'rif xiazmni tashkil etuvchi asosiy mexanizm sifatida inversiya deb atalishini alohida ta'kidlaydi. Uning uchun "xiazm ikki qarama-qarshi juftlik yoki

¹ Береговская Э.М. Экспрессивный синтаксис. – Смоленск, 1984. – С. 50.

² Соловьева В.С. Хиазм в творчестве А.Блока: Автореф. дис. канд. филол... наук. – М., 1982. – С. 24.

³ Кузнец, М.Д.; Скребнев, Ю.М. Стилистика английского языка. – Л., 1960. – С. 172.

qarama-qarshilik va takrorlash, ikki o'xshashlikning o'zaro joylashishi, ya'ni to'g'ridan-to'g'ri va teskari so'z tartibiga ega bo'lgan binar tuzilma bo'lib, unda antiteza va takror bo'lishi mumkin"¹.

P.Bakrini xiazmda, bir tomondan, markaz yoki chekkalarida birikadigan, boshqa tomondan, esa bir xil tabiatga ega va bir xil vazifalarni bajaruvchi elementlarning qarama-qarshi joylashgan ikki sintaktik kesishmalarni ko'radi (*AB-BA*)².

Ushbu figura haqidagi fikrlarni antik davr so'z ustalarining ishlarida ham topish mumkin: "Mazmuni jihatdan farqli bo'lgan ikki jumla shunday ketma-ketlikda qo'yiladiki, birinchisiga qarama-qarshi bo'lgan ikkinchi jumla birinchisidan kelib chiqadi, masalan: *"Yashash uchun yeyish kerak, yeyish uchun yashash emas"*. Bunday almashish so'z ustalari tomonidan antimetabola yoki kommutatsiya deb nomlangan³.

Xiazm hodisasiga tilshunoslikka oid tadqiqotlarda quyidagicha ta'riflar keltirilgan: masalan, rus olimi A.P.Kvyatkovskiyning "Поэтический словарь" kitobida, "Xiazm (*grek.*, "chiasmus") ikki yonma-yon gapda (yoki so'z birikmasida) sintaktik parallelizm tarzida qo'llangan so'zlarning, ikkinchi gapda birinchi gapni tashkil qiluvchi qismlarning teskari joy-

¹ Dubois J. Dictionnaire de linguistique. – Paris Larousse. 1973. – P. 84.

² Bacry P. Les figures de style et autres procédés stylistiques. 1992. – P. 170.

³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D0%BB%D0%B0>

lashuvi yoki grekcha “X” (xi) harfi shaklida namoyon bo‘luvchi uslubiy figuradir¹.

V.I.Korolkov figuralar orasida birlashtiruvchi figuralar guruhida, ya’ni uning o’sha kichik guruhida xiazmg bog‘liqlikka o‘rin berilib, uni muallif “o‘xshashlikni mustahkamlashga shakllangan figuralar”² deb ataydi.

J.Dyubua va boshqalarda taklif qilingan tasnifga ko‘ra xiazm qo‘sh harakat natijasida hosil bo‘lgan figuralar guruhiga kiradi. Bizningcha, bu taksonomik (turli tizimlarni tartibga soluvchi soha) tizimda uning o‘rni bu yerda emas, balki joyini o‘zgartirish yo‘li bilan hosil qilingan figuralar sinfida joylashgandek tuyuladi.

Y.M.Skrebnev xiazmni sintagmatik sintaksis va kolatiga kiruvchi tuzilmalar doirasiga joylashtiradi. Agar Y.M.Skrebnev tomonidan qurilgan ichki mantiqqa amal qilsak, uning stilistik tizimi, unga ko‘ra sintagmatik sintaksis paradigmaticdan farq qiladi, zero, u jumla tuzilishi, tarkibi va tarkibiy qismlarini joylashtirish muammolari bilan emas, balki unga rioya qilsak, matnni tashkil etuvchi jumlar ketma-ketligi bilan shug‘ullanadi³. Bu mantiq, so‘ngra qo‘shni yoki hatto ko‘proq kontekstdan ajratilgan jumlalarga qaraganda bir iborada tez-tez uchraydigan xiazm, bu paradigmatik sintaksis bilan ham bog‘liq.

¹ Квятковский А.П. Поэтический словарь. – М.: Сов. Энцикл., 1966. – С. 326.

² Корольков В.И. Фигуры стилистические. – М., 1974. – С. 333–334.

³ Кузнец М.Д., Скребнев Ю.М. Стилистика английского языка. – Л., 1960. – С. 143.

Ayniqsa, V.P.Moskvinning tizimdagi xiazm shakllari to'g'risidagi qarashi diqqatga sazovordir, u sintaktik figuralarga xiazmning kiritilishiga qat'iyon e'tiroz bildiradi. Uning uchun "xiazm takrorlashning bir turi bo'lib, uning shakllanishidagi asosiy nuqta umuman sintaktik tuzilma emas, balki gapdagi pozitsiyaning o'zgarishidir"¹.

Xiazm darajalararo xususiyatga ega, chunki uni yaratishda nafaqat sintaktik, balki boshqa lingvistik darajalarning elementlari ham ishtirok etadi. Shunga ko'ra, V.P.Moskvin tovushli xiazm grammatik jihatdan o'zgaruvchan xiazmni qo'llaydi, xiazmatik so'z birikmalarini esa antanaklaza bilan uyg'unlashgan xiazmatik takror sifatida izohlaydi.

V.P.Moskvin xiazm bilan bir qatorda takrorlashning pozitsion turlari sifatida anafora, epifora, simplok, ilib olish, halqa va antistrofni (boshqa holda epanod, aytilganlarni teskari tartibda takrorlash) hisoblaydi².

1. V.P.Moskvin boshqa ko'plab tadqiqotchilar kabi sintaktik takror deb ataydigan xiazmda fakultativ va nima uchun uning so'zlar pozitsion takrorlashlar guruhiga mansubligi aniq emas, vaholanki, takrorlash majburiy xususiyat, deb hisoblaydi.

2. V.P.Moskvin leksik deb atagan xiazmda sintaktik vazifalar o'zgarishi muqarrar va shart (uning mi-

¹ Москвин В.П. Выразительные средства современной русской речи. Тропы и фигуры: Общая и частные классификации. Терминологический словарь. – М.: Эдиториал. 2006. – С. 104.

² Shu manba.

solida ega almashtirilganda bevosita to'ldiruvchiga, bevosita to'ldiruvchi esa egaga aylanadi).

3. Xiazmatik so'z birikmasi sintaktik vazifaning o'zgarishini ham o'z ichiga oladi, shu jumladan, xiazm antanaklaza bilan uyg'unlashgan.

E.M.Beregovskaya xiazmning lingvistik tabiatini ko'rib chiqib, quyidagi ta'rifni taklif qiladi: "Xiazm – transformatsiya qiluvchi sintaktik figura bo'lib, unda transform ham, dastlabki shakl ham berilgan. Transformatsiya bittadan uchtagacha operatsiyani o'z ichiga oladi: 1) dastlabki shakl elementlarini ko'zguli simmetriya prinsipi bo'yicha qayta qo'yish (teskari parallelizm); 2) sintaksis vazifalarini almashuvchi ikkilangan leksik takror; 3) polisemik so'z ma'nosining o'zgarishi yoki uning dastlabki shakli so'zlaridan birining omonim bilan almashishi"¹.

Fransuz tilida buyuk komediant Molyer ijodidan keltirilgan quyidagi misol o'quvchi diqqatini o'ziga jalb qiladi:

"Belle marquise, vos beaux yeux me font mourir d'amour."

Ou bien: **"D'amour mourir me font, belle marquise, vos beaux yeux."**

Ou bien: **"Vos beaux yeux d'amour me font, belle marquise, mourir."**

Ou bien: **"Mourir vos beaux yeux, belle marquise, d'amour me font."**

¹Береговская Э.М. К теории фигур: семантико-функциональная характеристика хиазма // Известия АН СССР. Серия лит. и языка. 1984. Т. 43. № 3. – С. 230.

Ou bien: “**Me font vos yeux beaux mourir, belle marquise, d’amour.**” (Moliere, Le Bourgeois gentilhomme, 65-page)

E.M.Beregovskaya esa xiazmning bunday turini *xiazmatik kalambur*, ya’ni so’z o’yini deb ataydi (xiazmatik kalambur deb ataluvchi namunalar E.M.Beregovskayaning “Ekspressiv sintaksis” nomli kitobida aytib o’tilgan).

Tilda ekspressivlik va emotsionallikning alohidalanishi Y.M.Galkina-Fedoruk tomonidan amalga oshirilgan, u ekspressiya emotsiyasiz mavjud bo’lishi mumkin, deb ko’rsatgan¹. Shuning uchun ekspressivlik tushunchasi emotsionallik tushunchasidan kengroq, deb hisoblaydi. T.G.Vinokur “Funksionallik va emotsionallikka tegishli umumiylik, “ekspressiya” termini mazmuni yana shu bilan qulayki, mulohazada ushbu ikki belgi ko’p holatda qo’shma bo’lib chiqadi,² deb ta’kidlagan.

Ta’rif faqatgina xiazmning sintaktik strukturasi-
ni aniqlaydi, ya’ni ushbu hodisaning formal aspekti,
uning semantikasiga e’tibor qaratmaydi.

Fransuz lingvistlari P.Laruss, M.Kresso, J.F.Felizonlarning fikriga ko’ra, “xiazm antitezani yaratishning eng ifodaviy usullaridan biri hisoblanadi”³. An-

¹ Галкина-Федорук Е.М. Современный русский язык: лексикология, фонетика, морфология. Передняя обложка Либроком, 2009. – С. 126.

² Винокур Т.Г. О содержании некоторых стилистических понятий. 2018. – С. 320.

³ П. Лапусс. Le Grand Larousse-1960. Cressot. M. De la langue au style. 2019. – P. 438. Jean-François Phelizon. Vocabulaire de la linguistique. Roudil, 1976. – P. 280.

titeza esa kalamburning binar strukturasi mavjud bo'lish yo'li bo'lib, unda komik effektga bir-biriga zid-zid bo'lgan ma'nolarning to'qnashuvi bilan erishiladi. Aynan shuning uchun biz xiazmni kalambur (tajnis, so'z o'yini) yasashning usullaridan biri sifatida ko'rib chiqamiz.

J.Dyubuaning qisqa lingvistik terminlar lug'atidagi qisqa izohda xiazm antitezani yuzaga keltiruvchi yoki parallel o'rnatuvchi jumlaning ikkita simmetrik qismlari inversiyasi sifatida tasvirlanadi¹.

1) *Ko'ryapsanmi, **tong otar! Otmoqdadir go'zal tong!** (M.Ali). (A) **tong** (B), **otar** (otmoq) (B1) **otmoqdadir** (otmoq) (A1) (tong) **AB/B1A1**.*

Bu yerda biz markaziy simmetriya sintaksisga ta'sir qiladigan misollarni keltiramiz.

Le passé me tourmente et je crains l'avenir. (Pierre Corneille, Citation 208-p)

Charles se sentait defaillir à cette continuelle repetition de priers et de flambeaux? Sous ces odeurs affadissantes de cire et de soutane. (Flaubert, Madame Bovary, P. 462)

Oxirgi misolda faqatgina "fe'l+ot" guruhidagi inversiya ko'rinmaydi: bu yerda otlar birlikda ikkita aniqlovchi bilan – ot bilan ko'plikda nom ikkita aniqlovchi bilan – birlikda ot bilan qarama-qarshi qo'yiladi.

Misol uchun, Maksim de la Roshfukoning ushbu jumlasini keltirishimiz mumkin:

¹ Dubois J. Éléments de linguistique française. Paris Larousse. 1973. – P. 26–27.

“Biz ko‘pincha sevgidan shuhratparastlikka o‘tamiz, lekin biz shuhratparastlikdan sevgiga deyarli qaytmaymiz. Bu yerda barcha atamalar otlardir.

Xiazmatik konstruksiya sodir bo‘ladigan leksik fon uning simmetrikligini kuchaytirishi mumkin: chap qismning konstitutiv bo‘lmagan elementlari qanchalik ko‘p o‘ngda takrorlansa, shunchalik xiazmning arxitektonikasi yorqinroq chiqadi, shunchalik butun konstruksiya simmetrikka aylanadi.

Il faut manger pour vivre et non pas vivre pour manger. (Socrate, repris dans L’Avaro ou l’École du mensonge de Molière)

Les désespoirs sont morts, et mortes les douleurs. (Albert Samain, Printemps)

En temps de paix, les enfants enterrent leurs parents. en temps de guerre, les parents enterrent leurs enfants. (Herodote, Citations)

La guerre, c’est un massacre de gens qui ne se connaissent pas au profit de gens qui se connaissent, mais ne se massacrent pas. (Paul Valéry, Mauvaises pensées et autres)

Absence de preuve n’est preuve d’absence. (Axiome scientifique, Citations)

Et l’on voit de la flamme aux yeux des jeunes gens. Mais dans l’oeil du vieillard on voit de la lumière. (Victor Hugo, La Légende des siècles)

Vivre simplement pour que d’autres puissent simplement vivre. (Gandhi, Citations)

Je ne songeais pas à Rose; Rose au bois vint avec moi. (Victor Hugo, Vieille chanson du jeune temps)

Un roi chantait en bas, en haut mourait un Dieu.
(Victor Hugo, Booz endormi)

Aux espoirs indéfinis, aux charmantes inquiétudes. (Guy de Maupassant – Une vie. P. 109)

Les jours les plus longs étaient trop courts pour lui, et les nuits les plus courtes trop longues. (Vie de Frédéric Douglass, esclave américain, p. 125)

Hozirgacha xiazm tadqiqi bilan juda kam sonli olimlar shug'ullangan, shuni ham ta'kidlab o'tishimiz joizki, o'zbek tilida xiazm hodisasi qiyosiy planda hali tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan. Shu bilan birga, turli xarakterli va turli davr, shu qatorda zamonaviy matnlardan olingan ko'plab misollar oldimizda jonli va qiziqarli hodisa turganidan dalolat beradi.

T.N.Senina va O.S.Axmanova xiazmni struktur parallelizmga qo'shishadi¹, P.Laruss, P.Rober² esa uni asimmetrik konstruksiyalar deb hisoblaydi. Bizning fikrimizcha, xiazm bo'laklarining X shaklida joylashuvi va antitezani shakllantirish yo'llari bilan asimmetrikdir.

N.I.Formanovskaya xiazmni "so'z tarkibini ko'zgu bilan aks ettirish va kesishtirish" deb nomlaydi va figuraning o'ziga xos arxitektonikasi va ritmikasini qayd qiladi³.

¹ Сенина Т.Н. К вопросу о понятии. Термин в современной лингвистике. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966. – С. 508.

² Ларусс. Le Grand Larousse-1960. П. Робер. Le Petit Robert. 1967.

³ Формановская Н.И. Об употреблении в главном предложении соотносительного с союзом словом местоимения при придаточном дополнительном. – В кн.: Русский язык для студентов – иностранцев. – М., 1962. – С. 238.

M.N.Kojina xiazm alohida gaplarni emas, abzaslar va abzaslar qatorini shakllantirganda bajaradigan funksiyalarini ajratadi, bu oshib borish va kulminatsiya effekti, undan tashqari, abzaslarni birlashtirish funksiyasidir¹.

V.I.Korolkova tizimida xiazmga bog'liqlik, bog'lanish figuralari guruhiga, aynan esa muallif "o'xshashlikni kuchaytirishga asoslangan figuralar" deb nomlagan kichik guruhda joy ajratiladi. Xiazmni bunday lokalizatsiyalash (cheklash, joylashtirish) e'tirozlar qoldirmaydi².

Zamonaviy rus tili bo'yicha darsliklarda xiazm haqida quyidagilar aytiladi: "So'z qo'yilishining o'ziga xos figurasini xiazm o'zida namoyon qiladi.

Y.M.Skrebnev xiazmni sintagmatik sintaksisning kompetensiyasiga kiruvchi strukturalar doirasiga kiritadi³. Agar Y.M.Skrebnev tomonidan tuzilgan sintagmatik sintaksis paradigmasidagi gaplar strukturalari muammolar bilan, uning komponentlari tarkibi va joylashishi bilan berilmay, balki matnni tashkil qiluvchi gaplarning ketma-ketligi bilan berilishi asosida farq qilishida degan stilistik tizimning ichki mantig'iga ergashsak, ko'pincha qo'shilgan yoki kontekst bilan ajratilgan gaplarning tarkibidan ko'ra bitta jumlaning ichida bo'luv-

¹ Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – М., 1977. – С. 148-152.

² Корольков В.И. Фигуры стилистические. – Т., 1974. – С. 333-334.

³ Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. – М., 2002. – С. 221.

chi xiazm paradigmatic sintaksisga ham taalluqli bo'ladi.

Ritorika bo'yicha zamonaviy adabiyotda aytiladiki, "xiazmni uch va halqa birikuvi sifatida qarash mumkin, sababi bitta element jumlaning eng boshida va eng oxirida takrorlanadi, ikkinchi element esa ushbu jumlaning qismlari orasining chegaralarida keladi"¹.

Xiazmatik konstruksiyalarning hind-yevropa tillari materialida qiyosiy tahliliga urinish E.M.Beregovskaya tomonidan amalga oshirilgan va ushbu hodisaga yetarli darajada ta'rif ham berilgan: "Xiazm – transformatsiya qiluvchi sintaktik figura bo'lib, unda transform ham, dastlabki shakl ham berilgan, transformatsiya esa bittadan uchtagacha operatsiyani o'z ichiga oladi:

1) dastlabki shakl elementlarini ko'zguli simmetriya prinsipi bo'yicha qayta qo'yish (teskari parallelizm):

2) sintaktik vazifalarning almashishli ikkitalik leksik takror;

3) polisemik so'z ma'nosining o'zgarishi yoki uning dastlabki shakli so'zlaridan birining omonimi bilan almashishi"².

Birinchi operatsiya sodda sintaktik xiazmni yaratish uchun zarur va yetarlidir, birinchi va ikkinchi

¹ Тимофеев Л.И. и Венгров Н. Краткий словарь литературоведческих терминов. – М., 1963. – С. 122.

² Береговская Э.М. Экспрессивный синтаксис. – Смоленск, 1984. – С. 236.

operatsiyalar semantik murakkablashgan xiazmni yaratadi, uchulasi birga xiazmatik kalamburni yaratadi.

Izohning katta hajmliligi ajablanarli emas, chunki xiazmning tuzilishida bir nechta figuralar ishtirok etyadi. Bu, eslab o'tilganidek, sintaktik parallelizm, inversiya, takror, antiteza, agar zarur bo'lgan taqdirda, ellipsis singari sintaktik va leksik ifodaviy vositalardir.

Z.I.Xovanskaya takrorlanuvchi qismlarning tashqi joylashuvini oldingi planga qo'yadi. U uchun xiazm bu – "ikkita moslikning xochsimon joylashuvi, bu xoh qarama-qarshi qo'yilgan juftliklar, xoh qarama-qarshilik va takror", ya'ni antiteza va takrorning imkonini bo'lgan to'g'ri va invertirlangan so'z joylashuvli binar konstruktsiya¹.

P.Bakri xiazmda ikki sintaktik bo'laklarning xochsimon joylashuvini (AB-BA) ko'radi, ularni bir tomondan va yonlari bo'ylab, boshqa tomondan bir xil tabiatga ega bo'lgan yoki aynan bitta funksiyani bajaruvchi elementlar markazida bog'laydi².

O.A.Krilova tomonidan kiritilgan va o'xshash yoki kombinatsiyalashgan turli xildagi vositalarni bit-ta jumla ichida birlashtirish natijasi bo'lgan stilistik usul"³ deb mualliflar tushungan giperekspressiya tushunchasini qabul qilgan holda xiazmni unchalik

¹ Хованская З.И. Стилистика современного французского языка. – М.: Высшая школа, 1984. – С. 305.

² Bacry P. Les figures de style et autres procédés stylistiques. 1992. – P. 432.

³ Крылова О.А. Лингвистическая стилистика. 2006. – С. 319.

ifodaviylik yoki ekspressivlik vositasi sifatida emas, balki takror, inversiya, antiteza, sintaksik parallelizm, ellipsisni turli kombinatsiyalarda jamlovchi giperekspressiv sintaktik-stilistik usul deb nomlash mumkin.

V.I.Korolkov figuralar orasida birlashtiruvchi figuralar guruhida, ya'ni uning o'sha kichik guruhida xiazmga bog'liqlikka o'rin berib, uni o'xshashlikni mustahkamlashga xoslangan figuralar, deb ataydi¹. Xiazmning bunday lokalizatsiyasi e'tirozlarni keltirib chiqarmaydi.

Y.M.Skrebnev xiazmni sintagmatik sintaksis va kolatiga kiruvchi tuzilmalar doirasiga joylashtiradi. Agar Y.M.Skrebnev tomonidan qurilgan ichki mantiqqa amal qilsak, Y.M.Skrebnevning stilistik tizimiga ko'ra, sintagmatik sintaksis paradigmatic sintaksisdan farq qiladi, zero u jumla tuzilishi, tarkibi va tarkibiy qismlarini joylashtirish muammolari bilan emas, balki matnni tashkil etuvchi jumlar ketma-ketligini ta'minlaydi. Bu mantiq, so'ngra, qo'shni yoki hatto ko'proq kontekstdan ajratilgan jumalarga qaraganda bir iborada tez-tez uchraydigan xiazm bo'lib, u paradigmatic sintaksis bilan ham bog'liq².

Tovush va ma'no o'rtasida motivatsion munosabat yaratish she'riyatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri bo'lib, "poetik funksiya fikrlash

¹ Корольков В.И. Фигуры стилистические. – Т., 1974. – С. 333-334.

² Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. – М.: Астрель, 2002. – С. 221.

uchun nima qiladi” degan savolni shu tariqa “tovush ma’noga qanday ta’sir qiladi” deb qayta shakllantirish mumkin. Sintaktik figura bo’lgan xiazm ushbu motivatsion munosabatlarni o’rnatishga yordam beradi. Xiazm yunoncha “xiazin” bo’lib, xi, X shaklida joylashadi, lingvistik birliklarni o’q atrofida teskari tartibda takrorlaydi. U paradoks figurasi sifatida emas, balki qurilish figurasi sifatida tasniflanadi, deydi¹ fransuz olimlari G-B.Lyusil va S.Jeneveva.

Poetika va ritorika lug’atlarida xiazm tuzilishi figuralar orasida tasniflanadi va elementlarning kesishgan tartibiga urg’u beriladi. Uning xoch tuzilishi ABBA qisqartmasi bilan qayd etilgan. “Xiazm teskari satrda takrorlangan bir xil so’zlar yoki so’zlar guruhlarini takrorlashdan iborat simmetrik figura-dir”², deb yozadi A.More. Yunoncha “metabole”dan “o’zgarish, joy o’zgartirish” degan ma’noni anglatuvchi “antimetabola” figurasi³ atamalarni takrorlash bilan inversiyalash uchun ajratilgan.

Biroq mualliflarga qarab, “antimetabola” va “xiazm” o’rtasidagi munosabatlarning tavsifi diametrik ravishda qarama-qarshi bo’lishi mumkin. Shunday qilib, A.Syuami uchun antimetabola “xiazmning

¹ Lucile G.-B., Geneviève S. Etudier les figures en context: quels enjeux? – Pratiques, 2015. – P. 165–166.

² Morier H. Dictionnaire de poétique et de rhétorique, 2e édition revue et augmentée. – Paris: Presses Universitaires de France, 1998. – P. 118.

³ Suhamy H. Les figures de style, 11.éd. – Paris: Presses universitaires de France, 2010. – P. 74–75.

ibtidoiy shakli” bo’lsa, A.Rabatel uchun aksincha, xiazm (takrorlashsiz inversiya) antimetabola nisbatan kamroq cheklangan, uning butun tadqiqoti figuraning murakkabligi va uni chegaralash murakkabligini ko’rsatishga intiladi¹. Antimetabolaning murakkabligi semantik bo’lib, asosiy qiyinchilik unga bag’ishlangan tadqiqotlarda uning ma’no ta’siriga ko’ra turli kichik tiplarni ajratish mezonlarini topishdan iborat.

O’zbek tilshunosligida xiazm hodisasining o’rganilishi

“Qisqa adabiyot ensiklopediyasi”da xiazm qo’shish figuralaridan biri va sintaktik parallelizmning turi sifatida qaralgan. “Xiazm – antitetik (qarshi qo’yish) parallelizmning stilistik figurasidir: ikkita parallel bo’laklarning qismlari ular-da quyidagi ketma-ketlikda joylashadi: AB–B1A1 (***Do’s******stga dushman bo’lish oson, dushmanga do’s******t bo’lish qiyin***).

Ensiklopediya mualliflarining so’zlariga ko’ra², uning mohiyati muayyan konstruksiya birinchisi-ning “ag’darilgan” ko’rinishini o’zida namoyon qiluvchi boshqasi bilan birikishida ekanligi aytiladi. Adabiyot ensiklopediyasining keyingi nashrlarida

¹ Rabatel A. Figures et points de vue en confrontation. – Langue française, 2008. – P. 21–36.

² Ярцева В.Н. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.

zamonaviy umume'tirof etilgan¹ izohni uchratish mumkin – xiazm, grekcha “xiazmos” so'zidan kelib chiqqan bo'lib, “X” harfi ko'rinishidagi figuradir.

Xiazm strukturasi alohida sintaktik parallelizm usuliga tegishli. Ba'zida xiazmga sintaktik parallelizmning bir turi sifatida qaraladi: Nazmiy nutq uchun teskari parallelizm holatlari xarakterli, unda ikkinchi qism konstruksiyasining tarkiblari birinchi qismnikiga nisbatan teskari tartibda joylashadi.

Xiazm konstruksiyasida sintaksis va leksikaning integratsiyasini ko'rish mumkin, bu hodisaning boshqa nomi bo'lib, “antitetik parallelizm”ga xizmat qilmaydi. Antitezani sintaksisning leksik-sintaktik vositalariga qo'shishadi, uning mohiyati sintaktik struktura doirasida g'oyalarni kontrast (zid) qo'yishdir. Zid qo'yish qarama-qarshi ma'noni ifodalovchi so'zlar, ya'ni antonimlarni qo'llashni nazarda tutadi.

Antiteza geometrik to'g'ri sintaksis doirasida shoir, yozuvchining o'z o'quvchisi yuragiga yetib borish uchun imkoniyatlarini yana ham ko'proq oshiruvchi amaliy vositadir. O'z navbatida, xiazmatik konstruksiyalarning yorqinligi – antitezaning to'g'ri effekti hisoblanadi, agar sintaktik tartiblash she'rga ritm aniqligi, ohang, bo'g'in chiroyini bersa, kalambur effekti uchun xizmat qiladi. Xiazm asosan she'riy asarlar materialida uchrovchi, undan

¹ Квятовский А. Поэтический словарь. – М., 1966. – С. 375; Mario P. Glossary of linguistic terminology. Le Petit Robert, 1967; Morier H. Dictionnaire de poétique et de rhétorique, 2e édition revue et augmentée. – Paris: Presses Universitaires de France, 1998. – P. 118.

tashqari, faqatgina ritm va rifmani saqlab qolishga yordam beruvchi emas, balki barcha mualliflik yo'nalmalarini amalga oshiruvchi, uning munosabati, bahosini saqlab qolishga imkon beruvchi konstruksiyalardan biri.

Badiiy tilning bosh spetsifik xususiyatlari – obrazlilik (tasviriylik) va emotsionallik bo'lib, xiazm mazkur xususiyatlarni kuchaytirib namoyon etishga xizmat qiladi. Ikkinchidan, badiiy adabiyot so'z vositasida tasvirlaydi (obrazlilik), ayni paytda, badiiy adabiyotdagi tasvir quruq emas, u his-tuyg'ularga yo'g'rilgan (emotsionallik)dirki, shu tasvir orqali muayyan o'y-fikr, his-kechinma ham ifoda etiladi.

D.Quronovning fikriga ko'ra, tildan foydalanishda muayyan badiiy-estetik maqsadni ko'zlab umumodatiy normadan og'ish (ya'ni til unsurlarini odatdagidan o'zga shakl, ma'no, tartib, munosabatlarda qo'llash) natijasida yuzaga keladi va tasvirning jonli, ifodaning ta'sirli bo'lishiga xizmat qiladi. Bu xil og'ishlar tilning turli sathlarida: fonetik (alliteratsiya, assonans), morfologik (asindeton, polisindeton), leksik (arxaizm, dialektizm, jargon), semantik (troplar), sintaktik (inversiya, so'z takrori, sintaktik parallelizm, ellipsis, xiazm) sathlarda kuzatilishi mumkin¹.

“Adabiyotshunoslik lug'ati”da xiazmga quyidagicha ta'rif beriladi. “Xiazm (yun. chiasmus – yunon alifbosidagi X harfidan, ya'ni shu harf shaklida joy-

¹ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – Б. 177.

lashgan) – teskari tartibdagi sintaktik parallelizm, misradagi soʻz (boʻlak)larni teskari tartibda takrorlashga asoslangan stilistik figura¹. Xiazm mohiyatan mumtoz sheʼriyatdagi tardi aks (q.) sanʼatiga yaqin turadi. Aksariyat hollarda xiazm sheʼrning ketma-ket keluvchi misralarida namoyon boʻladi. Masalan:

**Giloslar labingiz aksi boʻlgandek,
Labingiz aksidir bu bogʻda gilos.**

(Gʻ.Gʻulom, Bogʻ)

Yoki:

***Sozim* – mening ovozim,
Ovozim – mening sozim.**

(Gʻ.Gʻulom)

Tardu aks “teskari qilib takrorlash” maʼnosini ifodalab, sheʼrning birinchi misrasidagi keltirilgan ikki soʻz yoki soʻz birikmalarini keyingi misrada oʻr-nini almashtirib qaytarishdan iborat boʻlgan sheʼriy sanʼatdir. Bu xil qaytarish natijasida mazkur soʻz yoki soʻz birikmalari yana bir bor taʼkidlanibgina qolmay, ularning maʼnosi ham yangilanadi, misra mazmuni ham takomillashadi². Masalan, Bobur qalamiga mansub

*Koʻngulga boʻldi ajoyib balo qaro soching,
Shikasta koʻngluma ermish qaro balo soching*
baytining birinchi misrasidagi “balo” soʻzi mustaqil holda “ofat” maʼnosini, qaro soʻzi esa sochning sifati-

¹ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Т.: Akademnashr, 2013. – Б. 177.

² Hojiahmedov A. Sheʼriy sanʼatlar va mumtoz qofiya. – Т.: Sharq, 1998. – Б. 89.

ni ifodalagan bo'lsa, ikkinchi misrada bu ikki so'zning o'rni almashtirilishi natijasida ularning mazmuni ham o'zgarib, "qaro" so'zi "balo" so'zining sifatlovchisiga aylanib bu so'zning ma'nosini yanada kuchaytirgan, har ikki so'z qofiyadosh bo'lganligi sababli takror zulqofiyatayn san'atini hosil qilgan. Boburning:

Habib bo'lsa edi yo raqib o'lsa edi,

Raqib o'lsa edi yo habib bo'lsa edi

baytida ikki so'z birikmasining o'rni almashinib takrorlangan. Oqibatda shu birikmalardagi fikr ta'kidlanib, ularning ahamiyati kuchaytirilgan.¹

Yuqoridagi fikrlarga tayanib xiazm va tardu aks aynan bir narsa deyish mumkin, biroq tardu aks – mumtoz adabiyotdagi she'riy san'at bo'lsa, xiazm lingvistik hodisa sifatida tadqiq qilinadi. Nasrda teskari parallelizm, takror kabi stilistik figuralar ham xiazmni shakllantirishda bevosita ishtirok etadi. *Tardu aks* mohiyatan xiazmning o'zini ifoda etsada, janr bilan bog'liq farqli jihatlari ham mavjud. Xiazm – sheriy san'at tardi aks kabi faqatgina nazmda emas, balki, nasrda ham qo'llaniladi. Bu esa uning repertuari juda ham ko'pligini, hamda barcha janrlarda maksimal darajada qo'llanilganligidan dalolat beradi. Fransuz she'riyatida o'zbek she'riyatida bo'lgani kabi, tardi aks san'atining yo'qligi sababli bu figura universal sifatida fransuz tilida nasrda ham nazmda ham asarlarning ekspressiv-emotsionalligini oshirishda bevosita ishtirok etadi.

Shuningdek, xiazm ba'zan o'zbek she'riyati-

¹ Hojiahmedov A. She'riy san'atlar va mumtoz qofiya. – T.: Sharq, 1998. – B. 89.

da she'rning dastlabki misralaridan biridagi so'z (bo'lak)larni teskari tartibda joylashtirgan holda takrorlash asosida ham yuzaga chiqishi mumkin. Masalan, M.Yusufning "Osmon cho'kib qoldi bu oqshom" satri bilan boshlanuvchi she'rida birinchi band **"Yashash kerak, sevish shart emas"** misrasi bilan yakunlansa, oxirgi band **"Sevish kerak, yashash shart emas"** misrasi bilan yakun topadi. Bunda xiazm she'r g'oyasini yuzaga chiqaruvchi muhim kompozitsion unsur vazifasini o'taydi.

Ma'lumki, xiazm strukturasi o'ta aniqligi bilan ajralib turadi: **Xinolari tashlab ketgan tirnog'ini, tirnog'ining xinosiga vafosi yo'q.** (S.Sayyid, Bevafolik) Uning izohi esa bunday aniqlikka ega emas, chunki o'zining tashqi geometrik tekisligiga qaramay, murakkab lingvistik tabiatga ega. Ba'zilar uni a'zolari kesishuvchi ikkitalik antiteza deyishadi, ya'ni unda antiteza va inversiyaning birikmasini ko'rishadi. Boshqalar unga teskari parallelizm deb ta'rif berishadi, ya'ni unda birinchi navbatda sintaktik parallelizm va inversiyani ko'rishadi.

O'zbek olimlaridan professor I.K.Mirzayevning lingvopoetika masalalariga bag'ishlangan doktorlik dissertatsiyasida: "Ushbu ishda, xiazm chap tomon qismidagi so'zlar teskari tartibda joylashtirilgan binar struktura sifatida tushunilgan", deya ta'kidlaydi¹. I.Mirzayev qofiya ma'nosining shakllanishi, ular-

¹ Мирзаев И.К. Проблемы лингвистической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии). Автореф. дисс... д-ра филол. наук. – Т., 1992. – С. 23.

ning she'r tuzilishi va arxitektonikasi, mazmuniga ta'siri, uning leksik va morfologik vositalar yordamida ifodalanishi bilan bir qatorda, poetik sintaksis masalalari – she'riy ko'chim, kiritma, so'z tartibi va xiazmning tarkibiy-vazifaviy xususiyatlarini lisoniy belgining asimmetrik dualizmi aspektida tahlil qilgan¹.

O.Mamaziyayev esa tadqiqqa tortilayotgan hodisaga to'xtalib, "Xiazm faqat qo'shma gapni shakllantiruvchi sintaktik-stilistik vosita bo'lib, unda qo'shma gap birinchi qismidagi gap bo'laklarining o'rni (tartibi) ikkinchi qism bo'laklari joylashuviga butunlay teskari holda bo'lishi talab etiladi"² tarzidagi ta'rifni bergan. Muallif o'zigacha yozilgan ishlarga munosabat bildirgan va o'zbek she'riyatida xiazmni antiteza, gradatsiya kabilar bilan birga o'rgangan. Tadqiqotchi xiazm va gradatsiyani o'zining birlamchi vazifasida emas, balki ikkilamchi vazifasida tadqiq etgan.

Ul-da aytadir: bir qizil yanoqqa

Uchradim tushimda **ko'milgan oqqa.**

Oqqa ko'milganda shunchalar go'zal,

Mendan-da go'zaldir, kundan-da go'zal!

(A.Cho'lpon, Go'zal)

Biz esa she'riy nutqda uning teskari sintaktik takror orqali semantik, emotsional-ekspressiv ji-

¹ Мирзаев И.К. Проблемы лингвистической интерпретации стихотворного текста (на материале современной узбекской поэзии). Автореф. дисс... д-ра филол. наук. – Т., 1992. – С. 23.

² Мамазияев О.Х. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация. Филол. фан. номз... дисс. автореф. – Фарғона, 2004. – Б. 15.

hatlariga e'tibor qaratish orqali o'quvchi ongida tez va oson saqlanib qoluvchi tartib ekanligi, ya'ni sintaktik tomoniga diqqat qildik. Masalan:

**Sochlarimga qo'nar shamol,
Shamol qo'nar ko'zlarimga.**

(R.Parfi, "Saylanma" 57-bet).

Rauf Parfining ushbu misralarida ham leksik, ham sintaktik xiazmni ko'rishimiz mumkin. Birinchi misrada to'ldiruvchi – kesim – ega, ikkinchi misrada esa ega – kesim – to'ldiruvchining kelishi bir qaraganda inversiyaga o'xshaydi, lekin turli til-larda bunday teskari sintaktik takror har xil nom-lanadi.

Demak, yuqoridagi ta'riflardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkin, xiazm – yonma-yon kelgan ikkita gapning birinchi qismi (gap)dagi ikki so'z yoki so'z birikmasini keyingi (ikkinchi) qism (gap)da o'rnini almashtirib, takroriy qo'llashdan iborat bo'lgan stilistik figura hisoblanadi.

Xiazm usulida qurilgan gaplarda takroriy so'zlar "X" (iks) shaklda ifodalanishi lozim bo'ladi. Gap-lar-ni bu shakldagi qurilishi xiazmatik konstruksiyalar ham deb aytiladi. Masalan,

Dushmanimning **do'sti** – mening **dushmanim**,
Dushmanimning **dushmani** – mening **do'stim**.

(Maqol)

Ushbu misolda *do'st* va *dushman* so'zlari o'zaro o'rin almashib quyidagi ko'rinishdagi xiazmatik konstruksiyani hosil qilgan.

do'st *dushman*
dushman *do'st*

Nutqda xiazm usulida qurilgan gaplar o'zining ohangdorligi bilan ajralib turadi, shuningdek, o'quvchi yoki tinglovchini hushyor tortishga, fikrni uning ruhi, ongiga tez singdirish, ta'sir ko'rsatish, unga estetik zavq bag'ishlash, xotirasida uzoq vaqt saqlanib qolishiga xizmat qiladi.

O.Mamaziyayev haqli ta’kidlaganidek, “xiazm stilistik takrorning alohida bir murakkab ko’rinishi bo’lib, u nutqning ohangdor, jarangdor, shu bilan birga jozibador bo’lishini ta’minlaydi, bir so’z bilan aytganda, nutq ko’rinishining sifati va samaradorligini oshirishga yordam beradi”¹.

A.Sobirovning fikricha: “Xiazm – gap bo‘laklari-ning teskari takrori, u stilistik va lingvopoetik hodisa sifatida tadqiq qilingan, ammo she’riy nutqda sintaktik hodisa sifatida o‘rganilmagan. Aslida she’riy matnda xiazmni misralarning teskari sintaktik takrori deyish mumkin, chunki xiazmni biz, eng avvalo, so‘z tartibining o‘ziga xos bir turi sifatida tushunamiz, uning birlamchi vazifasi gap bo‘laklarini misralar bo‘ylab joylashtirishdir”. Bundan tashqari, so‘z tartibi badiiy tasvir vositalarini hosil qilishda ham ishtirok etadi, jumladan, anafora, epifora, tasbe’, tasdir, takrir, tardu aks, hatto tazod va tajnis kabi ayrim she’riy san’atlar misralarda so‘z

¹ Мамазияев О. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация. филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Т., 2004. – Б. 6.

tartibining o'zgarishi asosida sodir bo'ladi"¹, – deya ta'rif beradi.

D.Sobirovaning ta'kidlashicha: "Xiazm bu faqat va faqat qo'shma gap orqali ifodalanadigan sintaktik-stilistik vosita bo'lib, uning birinchi qismidagi (komponentidagi) so'z tartibi ikkinchi komponentning so'z tartibiga butunlay teskari ifodalanadi, unda so'z tartibini tashkil etuvchi gap bo'laklari (ega, kesim, to'ldiruvchi va hol)ning joylashuvi ham bir-biriga teskari, zid bo'lib, u aynan shu komponentlar o'rtasidagi mantiqiy munosabatlarda nomutanosiblik va ziddiyatni aks ettiruvchi kommunikativ-pragmatik birlikdir"².

Kechqurun qaytaman **yangi uyimga,**
Uyim to'la hozir **yangi** buyumga.

(Mirtemir)

Xiazm asosan she'riy asarlar materialida uchrovchi, undan tashqari, faqat ritm va rifmani saqlab qolishga yordam beruvchi vosita emas, balki barcha mualliflik yo'nalmalarini amalga oshiruvchi, uning munosabatini, bahosini saqlab qolishga imkon beruvchi konstruksiyalardan biridir.

Xiazmatik konstruksiya sodir bo'ladigan leksik

¹ Собиров А.Қ. Шеърятда сўз тартиби. – Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореф. – Самарқанд, 2020. – Б. 20.

² Собирова Д.А. Инглиз ва ўзбек тилларида қўшма гаплар орқали ифодаланувчи стилистик воситаларнинг чоғиштира тадқиқи (такрор, антитеза ва хиазм материали асосида). Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс... автореф. – Т., 2023. – Б. 18.

fon uning simmetrikligini kuchaytirishi mumkin: chap qismning konstitutiv bo'lmagan elementlari qanchalik ko'p o'ngda takrorlansa, shunchalik xiazmning arxitektonikasi yorqinroq chiqadi, shunchalik butun konstruksiya simmetrikka aylanadi.

Xiazmatik konstruksiyaning asosiy tarkibi sintaktik strukturalarning parallelizm figurasidir. Xiazm va poetik asarlarning mutanosibligini muhokama qiladigan konstruksiyani bevosita o'zi bilan ifoda qilish aniqroq bo'ladi: aforizmga aylangan mashhur kitobning ("Borliq prozasi yoki proza borlig'i") nomidan ibora yasab, xiazm: poeziya pragmatikasi, pragmatika poeziyasi, deyish mumkin.

Yuqoridagi fikrlarga izoh tariqasida shuni aytish mumkinki, xiazm – bu muallifning ustomonligini, u tomonidan stilistik vositalarni mohirona ishlata olishini namoyon qiluvchi ritorika yoki zamonaviy stilistikaning eng chiroyli, o'rinli, yorqin figuralaridan biri bo'lib, adresant (so'zlovchi) pragmatik niyatlarining poetik yasalishidir.

Boshqa tomondan xiazm asosan she'riy asarlar materialida uchrovchi, undan tashqari, faqatgina ritm va rifmani saqlab qolishga yordam beruvchi emas, uning munosabatini, bahosini saqlab qolishga imkon beruvchi konstruksiyalardan biri hisoblanadi.

Sirojiddin Sayyidning "Yangi tong" she'ridan quyidagi parcha tahlil uchun olindi.

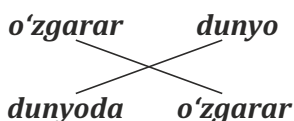
O'zgarar dunyo mudom,
dunyoda odam o'zgarar,

***O'zgarar odam* bilan
bu ko'hna olam, o'zgarar.**

(S.Sayyid, Yangi tong)

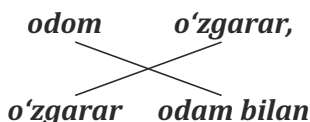
Ushbu parchada bir nechta xiazmni uchratish mumkin:

1-xiazm birinchi misradagi ***o'zgarar*** (***o'zgar-moq***) va ***dunyo*** so'zlarining o'zaro o'rin almashinuvidan tuzilgan.

Ushbu misradagi *o'zgarar dunyo* qismida poetik janrga xos bo'lgan inversiya usuli qo'llangan. Bu o'rinda *o'zgarar* – kesim, *dunyo* – ega vazifasida kelayotgan bo'lsa, ikkinchi misradagi *dunyoda* – to'ldiruvchi (vositali), *o'zgarar* – kesim vazifasida kelganini ko'rishimiz mumkin. Bu xiazmatik konstruksiyada *o'zgarar* so'zi sintaktik jihatdan bir qutbda joylashgan, *dunyo* so'zi esa leksik jihatdan ikkinchi perpendikulyar (qarama-qarshi) qutbdan o'rin olgan.

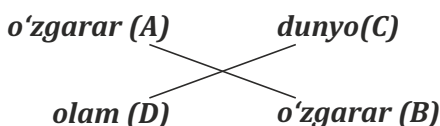
2-xiazm ***odam*** va ***o'zgarar*** (***o'zgarmoq***) so'zlari vositasida hosil bo'lgan.

She'rning bu qismidagi ***odam-odam; o'zgarar-o'zgarar*** so'zlarining o'zaro o'rin almashinuvi

natijasida X (iks) shaklidagi joylashuv yuzaga kelgan. Bu gapda odam – ega, o'zgarar – kesim vazifasini, ikkinchi gapda esa, inversiya hodisasi orqali o'zgarar – kesim, odam [bilan] – to'ldiruvchi (vositali) vazifasini bajararmoqda.

3-xiazm **dunyo, o'zgarar, olam** so'zlari o'rtasida yuzaga kelgan.

Bu misrada esa, A va B nuqtalarda kesishgan **o'zgarar** so'zi hamda S va D nuqtalarda birlashgan **dunyo** va **olam** so'zlari yordamida xiazmatik konstruksiya yuzaga kelgan. Ushbu gapdagi *dunyo* va *olam* so'zlari aynan xiazmga xos takroriy qo'llanilmagan bo'lsa-da, biroq ular ham semantik jihatdan bir xildagi ma'noni anglatadi, ham sintaktik jihatdan bir vazifani bajarib kelmoqda. Ya'ni, kesim-ega, ega-kesim shaklidagi semantik xiazm ham deyish mumkin. **O'zgarar** so'zi tarkibidagi **-ar** qo'shimchasi kelasi zamonni hosil qiluvchi qo'shimcha hisoblanib, u ham stilistik bo'yoqdorlik xususiyatiga ega bo'ladi. Ya'ni, doimiy sodir bo'ladigan va takrorlanadigan ish-harakatlarni ifodalaydi. Shoir o'zi aytmoqchi bo'lgan fikr doimiy yuz berishini ko'rsatish maqsadida kelasi zamon hosil qiluvchi **-ar** qo'shimchasidan foydalangan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yuqoridagi misollar orqali ifodalangan xiazmlardagi "o'zgarar" so'zi ikki

sodda gap doirasida o'z o'rnini almashtiradi, sintaktik vazifasi o'zgarmaydi, barcha o'rinlarda kesim vazifasida qo'llaniladi. "Dunyo" so'zi esa o'z o'rnini almashtiradi, ba'zan o'z o'rnini ma'nodoshi "olam" so'ziga beradi, shu bilan birga, grammatik vazifasi ham turlicha bo'lganini kuzatish mumkin. Masalan, bir o'rinda ega, ikkinchi o'rinda to'ldiruvchi, yana boshqa o'rinda ega vazifasida qo'llangan. Misralardagi "odam" so'zi ham o'z o'rnini almashtirib kelgan, lekin sintaktik jihatdan o'zgarib, ega va to'ldiruvchi vazifalarini bajarib kelgani kuzatildi.

Il ya des *reproches* qui *louent* et les *louanges* qui *médisent*. (La Rochefoucauld)

Til tiymoq kerakmi yoki gapirmoq,

So'zlamoq yaxshimi yoki yashirmoq?

(Yusuf Xos Hojib, *Qutadg'u bilig* 95-bet)

Yuqoridagi ikkala tildagi misollarda ham qisman takrorlash yoki biror-bir tarkibiy qismni bir xil semantik maydonga tegishli so'z bilan almashtirish yoki hatto okkazonalizmdir. Bu misralardagi **til tiymoq** va **yashirmoq** so'zlari go'yo sinonim so'zlar sifatida kelmoqda. Aslida bu ikki so'zning semantikasiga nazar solinsa, til tiymoq bu gapirmaslik, ichida saqlash, ya'ni biror-bir xabarni aytishdan o'zini tiyish kabi ma'nolarni ifodalasa, **yashirmoq** esa biror-bir sirni ataylab yashirish, uni berkitish kabi ma'nolarni ifodalaydi. So'zlamoq va gapirmoq esa sinonim so'zlardir. Fransuzcha misolda ham xuddi shu holat kuzatiladi. Tahlillardan ma'lum bo'ladiki, ushbu figuradan foydalanishda, so'zlarni qo'llashda

uning sinonimi yoki bir maydonga tegishli muqobilidan foydalanish ko'proq yozuvchining mahoratiga bog'liq ekanligini ko'rsatib keladi.

Quand mon verre **est vide, je le plains:**

Quand mon verre **est plein, je le vide.**

(les citations de Raoul Ponchon)

La mer est forte comme **un coeur**

Mon coeur est doux comme **la mer.**

(Paul Verlaine, Retour 37-p)

Necha jonimg'a mundog' **kecha** o'lgay.

Kecha jonimg'a mundog' **necha** o'lgay.

(Alisher Navoiy, Farhod va Shirin)

Yuqoridagi o'zbek va fransuz misollaridan ko'rishimiz mumkinki, birinchi gapdagi gap bo'laklari ikkinchi gapning oxirida, birinchi gapning oxiridagi gap bo'laklari esa ikkinchi gapning boshida kelyapti.

Xiazm shakllarning noodatiyligi bilan ajralib turadi. Ushbu ikkala tildagi misollarda ham leksik, ham sintaktik xiazmni ko'rishimiz mumkin.

Kuz chog'i... tuproqlar **gezarib qoldilar.**

Gezarib qoldilar kuz chog'i tuproqlar.

So'ng damda yaproqlar **qizorib yondilar.**

Qizorib yondilar so'ng damda yaproqlar.

(Cho'lpon, "Xazon" 482-bet)

So'z tartibi o'ziga o'xshagan sintaktik figuralarni, badiiy tasvir vositalarini hosil qilishda ham ishtirok etadi. Jumladan, ayrim she'riy san'atlarning misrallarda so'z tartibi o'zgarishlari asosida sodir bo'lishiga mazkur bob tahlilida bir qator misollar kelti-

rildi. Jumladan, anafora, epifora, tasbe, tasdir, takrir, tardu aks, hatto tazod va tajnis kabi badiiy hodisalarning misralarda sodir bo'lishini ham ta'minlaydi. Mazkur masala alohida tadqiq qilishni taqozo etadi.

O'zbek tilshunosligida xiazm va gradatsiya usuli O.Mamaziyayev tomonidan keng tahlil qilingan:¹ Oldimda uyum-uyum kitob, darslik; tevaragimda – **biri ilm uchun yashayotgan, biri yashash uchun ilm olayotgan** kimsalar; tashqarida esa, hayot atalmish beqiyos mo'jiza: charaqlagan quyosh, tip-tiniq osmon, top-toza havo, ko'zni qamashtiruvchi atlas ko'ylaklar – barno qizlar, o'ynoqi favvoralar, xushnag'ma qushlar. Ularni aynan hozirgidek namoyishda ko'rish menga hech qachon nasib etmaydi. ("Atoiyning tug'ilgan yili")

Ushbu parchada ilm uchun yashayotgan, biri yashash uchun ilm olayotgan sintaktik parallelizmi leksik jihatdan qarama-qarshi tuzilgan xiazm usulida shakllantirilgan. Bunday shakldagi sintaktik parallelizmni qo'llash natijasida adib asarlarining badiiy-estetik vazifasini to'la ta'minlab, fikrini aniq va emotsional-ekspressiv ifodalay olgan.

Xulosa shuki, xiazm usuli nutqning eng jarangdor, hissiy-ekspressivligi kuchli, tinglovchi yoki o'quvchining nutq ko'rinishiga diqqatini tortadigan, alohida bir qiziqish uyg'otadigan stilistik figura hisoblanib, uning yordamida shaklan va mazmunan qarama-qarshi narsa yoki voqea-hodisalar ifoda etiladi.

¹ Мамазияев О.Х. Ўзбек поэтик нутқида хиазм ва градация. Филол. фан. номз... дисс... – Фарғона, 2004. – Б. 38.

Shuningdek, xiazm insonning doimiy uyg'unlikka, simmetriyaga bo'lgan doimiy intilishini o'zida mujassamlashtirgan qandaydir darajadagi umum-estetik kategoriya hisoblanadi.

Salbiy parallelizmda xiazm deyarli domiy usul hisoblanadi:

Yaxshilig' gar qilmasa, bori **yomonlig'** qilmasa,
Kim **yomonlig'** qilmasa, qilgancha bordur **yaxshilig'**.

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 10-bet).

Parallelizm hissi odatda oraliq so'zlarining takrori bilan ishlatiladi:

Vahki, hajring o'ti **jismi notavonim** o'rtadi.

Natavon jismimg'a tushgan sha'la jonim o'rtadi.

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 109-bet).

Xiazmlarda uning ikkinchi qismida konstruksiya tarkiblari konstruksiyaning birinchi qismiga nisbatan teskari tartibda bo'ladi. Uning izohi esa bunday aniqlikka ega emas, chunki o'zining tashqi geometrik tekisligiga qaramay, murakkab lingvistik tabiatga ega. Ba'zilar uni a'zolari kesishuvchi ikkitalik antiteza deyishadi, ya'ni unda antiteza va inversiyaning birikmasini ko'rishadi. Boshqalar uni teskari parallelizm deb ta'riflaydi, ya'ni unda, birinchi navbatda, sintaktik parallelizm va inversiyaning ko'rishadi.

Joh-u mol ahlida yo'q **mehr-u vafo**,

Bas menga **mehr-u vafo mol** ila **joh**.

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 12-bet).

Xiazmda ko'pincha urg'u konstruksiya bo'laklari tartibida joylashadi:

Oshiqlarga dunyoda xorlik, zorlik, **malomat**,
Malomatsiz, mehnatsiz **oshiq**man deb aytmasin.

(A.Yassaviy, "Devoni hikmat" 227-bet)

Bu yerda urg'u konstruksiyaning birinchi qismida pasayib boruvchi chiziqda, ikkinchi qismida esa – ko'tariluvchi. Teskari yo'nalish ham bo'lishi mumkin, bunda birinchi qismda urg'u ko'tariluvchi, ikkinchisida esa pasayib boruvchi chiziqda bo'ladi:

Ey meni **yoronlarim**, himmat tuting **imonima**,
Dushmanim **imonima** beradur **do'stlarim**.

(A.Yassaviy, "Devoni hikmat" 235-bet)

Sintaktik parallelizm – bu reduplikator va takrorlanuvchi birlik sifatida sintaktik konstruksiyaning o'zi bo'ladigan sintaksis darajasidagi takror. Ifodaviyligi aynan sintaktik tuzilmalarning takrori bilan erishilgan, tartib bo'yicha leksik takror quyidacha berilgan:

Menki **o'ldum** dahr eliga **oshnolig'** ranjdim,
Qilmag'aymen **oshnolig'**, gar Masih **o'lsun**, yana
Oshnolardin tilarmen aylasam **begonalig'**,
Qayda mumkin bo'lmog'im **begonalarga oshno**.

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 56-bet)

Biz o'ziga xos she'riy misralarni mos sintaktik shakllantirish sharofati bilan ijod qilinganini payqashimiz qiyin emas.

Yana A.Navoiydan misol keltiramiz:

Munglig' **boshim** ostidog'i **toshimnimu** dey?

Tosh ustidagi g'arib **boshimnimu** dey?

Hasrat suyidin ko'zimda yoshimnimu dey?

O'lmakdan sa'broq maoshimnimu dey?

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 77-bet)

Zahriddin Muhammad Boburga murojaat qilamiz:

Gahi **guldek yuzini** so'zluqdan izlasam,
Gahi shakkar kabi ul **yuzi gulning** la'lidin totsam.

(Z.M.Bobur, Ne xush bo'lg'ayki,
bir kun uyquluq baxtimni uyg'otsam...)

Shoir Muhammad Yusuf antitezaning original variantini keltiradi:

Shunday bemorlar borki,
To'shakda mixlanib yotar benajot,
Uyalib ketasan **tuzalganingdan**.
Shunday shifokorlar borki,
Tug'ishgan akangday qaraydi senga,
Tuzalib ketasan **uyalganingdan**.

(M.Yusuf, Shifoxonada)

Yuqoridagi M.Yusuf ijodidan keltirilgan namunalarning har ikkalasida ham nafaqat xiazmatik konstruksiyalarni ko'rish mumkin, balki shu stilistik vosita orqali o'zbek mentalitetiga xos jihatlari ham namoyon bo'lgan. Ya'ni birinchi parchada odamzodning hayotida ko'p uchraydigan holatlar, arzimagan kasallikka ham vahima qilib, dod-voy qiladigan insonlarga qarata aytilgandek go'yo.

Shunday bemorlar borki,
To'shakda mixlanib yotar benajot,
Uyalib ketasan **tuzalganingdan**.

Muhammad Yusuf o'zining "Oq tulpor" she'rida quyidagi xiazmatik jumlaning keltiradi:

Bormi bizdek oshiqlar,
Bahorimda kuz yig'lar.

**Qizni o'psam ot yig'lar,
Otni o'psam qiz yig'lar.**

(M.Yusuf, "Oq tulpor" 140-bet)

Keyingi parchada o'zbek erkaklariga xos jihatlarni ko'rsatilgan bo'lib, bu yerda aynan tulporning erkaklar uchun juda ham o'rni beqiyos hamda ular uchun bu jonivor or-nomus, shon-sharaframzi ekanligi, hatto uni xotin bilan teng darajada ko'rishini ushbu parchada buyuk shoirimiz juda ham chiroyli qilib tasvirlab bergan. Ikkinchi misrasida esa o'zbek xalqida rashk tuyg'usining juda ham kuchli ekanligi, ayniqsa bu tuyg'u ayollarga xosligini, o'z turmush o'rtog'ini hatto tulpordan ham qizg'anishini quyidagi misrada ko'rsatib bera olgan deyish mumkin.

**Qizni o'psam ot yig'lar,
Otni o'psam qiz yig'lar.**

Stilistikada yana bir ekspressiv vosita **oksyumoron** mavjud, qarama-qarshilik birinchi qarashda umuman valent bo'lmagan, ma'nosi bo'yicha bir-biriga butunlay zid bo'lgan so'zlarning birikuviga asoslangan usul, masalan: dahshat chiroyli, vahimali darajada xursandman, qomatga keltiradigan jimlik va boshqalar. Oksyumoron she'riyatda kam uchraydigan hodisa emas:

E.Vohidovdan misollar keltiramiz:

Ikki **qoshing** o'sma birlan
Bo'ldi juft nargisli **barg**,
Ikki **barging qoshida** men
Titragayman misli barg.

(E.Vohidov, "Barg" 23-bet)

Shuningdek, yuqoridagi misolda xiazmgga asos bo'lgan leksik birliklarning omonimik holati ham ko'zga tashlanadi. Xiazmgga asos bo'lgan *qosh* (tana a'zosi) bu yerda qoshning o'sma surilgandagi chiro-yini nargis gulining juft bargiga o'xshatgan bo'lsa, keyingi ***barging qoshida*** misrasida esa *qosh* (old) boshqa ma'noda kelganini ko'rish mumkin. Bunda shoir ikki ***qoshing oldida*** barg kabi titragayman demoqchi bo'lib, qizning ***qoshi*** tasvirini shu qadar mohirona boshqa bir tasvirga qiyos etgan.

A.Cho'lpon ijodida esa quyidagi xiazmatik oksyu-moronni uchramiz:

Sir deb saqlayinmi yo yelga **sochay**,
Sochilgan sochingday sochilsa **siring**...

(A.Cho'lpon, Bir tutam sochlaring)

Vahki, hajring o'ti **jismi notavonim** o'rtadi.

Notavon jismimg'a tushgan sha'la jonim o'rtadi.

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 109-bet)

Menkim **o'ldum** dahr eliga **oshnolig'** ranjidim,
Qilmag'aymen **oshnolig'**, gar Masih **o'lsun**, yana
Oshnolardin tilarmen aylasam **begonalig'**,
Qayda mumkin bo'lmog'im **begonalarga oshno**.

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 56-bet)

Ul Katta shoirlarga qilmangiz havas,

Sizga havas qilsin katta shoirlar.

Chunki she'r baxtiga ustozlar emas,

Muyassar bo'ladi ko'proq shogirdlar.

(E.Vohidov, "Yosh shoirlarga" 16-bet)

Ushbu kalambur ko'p ma'nolikka, ba'zida so'z-larning metaforik ishlatilishiga tayanadi. To'liq an-

tonim deb bo'lmaydigan antonimlarga keltirilgan misol xiazm yorqinligi bo'yicha qolishmaydi:

Do'st **xato qilsin**,
Qatoridin **xato** lek, **qilmasin**,
Qilmadim bir ish agarchi
Men **xatolardan** bo'lak.

(E.Vohidov, "O'zbekim" 222-bet)

Ko'z yoshim ko'rganda **soy** ham
Sharqirab kulsa ne tong,
Bor mening ko'ksim aro
Toshqinki, hech bir **soyda** yo'q.

(E.Vohidov, "O'zbekim" 81-bet)

Uyquning **oxiri – o'lim**.
O'limning oxiri esa yo'q.
Irmoqning **oxiri – daryo**.
Daryoning dengiz.

(M.Yusuf, "Osmonning oxiri" 100-bet)

Konstruksiya ifodaviyligi va rifmani saqlab qolishning aniq misolida ellipsis imkon beradi, ellipsis – tiklash oson va atrofdagi kontekstdan tushunarli bo'lgan qaysidir gap bo'lagini ataylab tushirib qoldirish.

Gaplarning to'liq tarkibi saqlab qolinganda she'rning ritmomelodik strukturasi buzilishi mumkin, taqqoslaymiz:

Dildor, **kechir ko'rib qolganim** uchun,
Ko'rmaganim uchun **kechir** gohida...

(M.Yusuf, "Saylanma" 63-bet)

Koshki, bo'lsaydim **vafosiz**
Oshinolardan bo'lak,

Oshinolar yo‘q, netay,
Bu **bevafo**lardan bo‘lak.

(E.Vohidov, “O‘zbekim” 225-bet)

Antiteza yuqorida keltirilgan misralar kabi bunchalik yorqin bo‘lmasligi mumkin, lekin xiazmni yuzaga keltiruvchi qismlar, ikki gap orasidagi qarama-qarshi qo‘yishning mavjudligiga shubha yo‘q.

Lingvistik adabiyotda xiazmning xususiyatlari-ga bag‘ishlangan qandaydir ishning mavjudligini ta’kidlaymiz, bu narsa fanning ushbu yo‘nalishdagi bo‘shlig‘ini to‘ldirishga qaratilgan urinishning muhimligini bildiradi. Ushbu ish – qiyosiy aspektda o‘zbek va fransuz tillari xiazmatik konstruksiyalarini o‘rganish ishida birinchi qadam.

Yuqorida aytilgan fikrlar asosida xiazmning quyidagi izohini aytish mumkin: xiazm ham transform, ham dastlabki forma berilgan transformatsiya bo‘luvchi sintaktik figura, transformatsiya bittadan uchtagacha operatsiyani o‘z ichiga oladi:

1) elementlarni ko‘zguli simmetriya prinsipi bo‘yicha joylashtirish (qayta qo‘yish) (teskari parallelizm);

2) sintaktik vazifalari almashishli ikkilik leksik takror;

3) polisemik so‘z mazmunining o‘zgarishi yoki so‘zlarning birini uning omonimi dastlabki shakli bilan almashish.

Birinchi operatsiya sodda sintaktik xiazmni yaratish uchun zarur va yetarli, birinchi va ikkinchisi se-

mantik murakkablashgan xiazmni yaratadi, uchala-si birga xiazmatik kalamburni yaratadi.

Xiazmatik konstruksiya sodir bo'ladigan leksik fon uning simmetrikligini kuchaytirishi mumkin: chap qismning konstitutiv bo'lmagan elementlari qanchalik o'ng tomonda ko'p takrorlansa, shunchalik xiazmning shakli yorqinroq chiqadi, shunchalik butun konstruksiya simmetrik konstruksiyaga aylanadi.

Strukturaning maksimal simmetrikligi o'ng va chap qismlarning leksik to'ldirilishi kontekst bilan ajratilmagan, to'liq yoki deyarli to'liq mos keluvchi xiazmlarda nomoyon bo'ladi:

Biz o'zimizni yomon his qilganimizda shunday o'ylaymiz:

Qayerdadir kimgadir esa yaxshi. O'zimizni yaxshi his qilayotganimizda esa biz o'ylaymiz: **Qayerdadir kimgadir esa – yomon.** (So'zlashuv nutqidan)

Lekin biz ko'pgina holatlarda xiazmatik qolipning mukammal simmetriyasidan ba'zi bir chetlashlarni qayd etdik, sababi bu yerda oldimizda eng asosiy o'ziga xosliklaridan biri, D.S.Lixachyov ko'rsatgandek, to'liq bo'lmagan simmetrik tuzilma hisoblangan stilistik simmetriya turibdi: simmetriyaning har ikki a'zosi bir narsa haqida gapirayotgan bo'lsa ham, ammo turlicha ifodalamoqda.

Simmetriyaning ikkita a'zosidagi bunday nomutanosiblik poetik tasvirning ilmiy tasvirdan xarakterli farqi bilan bog'liq. Birinchisi, har doim bir muncha "noaniq": metafora "noaniq", metonimiya

noaniq, har qanday badiiy obraz noaniq. U dinamik, har doim o'quvchi, eshituvchi yoki tomoshabin tomonidan to'ldiriladi. Ushbu his qilishdagi noaniqlik sharofati bilan san'at asari ma'lum darajada birgalikdagi ijodiy ish hisoblanadi. Shu sababli, san'at asarida oldimizga qo'yilgan qandaydir vazifani yechadigandaymiz.

Shu joyda umumiy qonuniyat paydo bo'ladi, uni J.Dyubua ritorikasida shunday shakllantiradi: ***“Aytish mumkinki, figuralarsiz poeziya yo‘q”***.

Aytish mumkinki, affektiv sintaksis asosida yotuvchi xiazm simmetriya prinsipini maksimal darajada o'ziniki qiladi. Xiazmning ko'zga tashlanuvchi hashamdorligi, uning o'ynoqi, dinamik xarakteri va bir obrazlilikda ko'p obrazlilik imkoniyati so'z ijodkori uchun xiazmni o'ziga jalb qiluvchi figuraga aylantiradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, “xiazm” tushunchasi turli darajadagi murakkablikning uchta oson differensiyalangan turlarini o'z ichiga oladi. Eng oddiy-si – sof sintaktik xiazm bo'lib, buning uchun faqat sintaktik parallelizm bilan birgalikda to'liq inversiya talab qilinadi. Bunday xiazmning o'ng tomoni sintaktik tuzilishida chapga simmetrik bo'lib, gapning barcha tarkibiy chap tomonini teskari tartibda takrorlaydi. Masalan:

a. Shodliksiz sevgi bo'lsa, qayg'usiz ayriliq bo'ladi (Said Ahmad, “Kechikkan sevgi” hikoya);

b. Bu havo shu qadar aks sado bersa, shunchalik vasvasaga soladi (O'.Hoshimov);

*c. Sur une barricade, au milieu des pavés
Souillés d'un sang coupable et d'un sang pur lavés
Un enfant de douze ans est pris avec les hommes*
(Victor Hugo, Sur une barricade, au milieu des pavés, 246-p);

d. On aime sans raison, et sans raison l'on hait. (Citation de Jean-François Regnard sur Aime, Raison et Hait)

Sintaktik xiazmning 2 qismi ham bir-biriga zid bo'lishi mumkin (*a*, *c*, *d*, misollari), ammo qolgan misollardan bu unchalik ham shart emasligi ko'rib turibdi¹. Ushbu tur uchun xiazm va takrorlash ham shart emas (zero, misollarimizda *a* va *b* uni o'z ichiga olmaydi).

Semantik jihatdan murakkablashgan xiazmda yuqorida sanab o'tilgan tegishli belgilarga yana ikkitasi qo'shiladi: invertlangan elementlarda 2 marta leksik takrorlash va bu elementlar o'rtasidagi sintaktik vazifa almashinishi:

Eng yaxshi odam, asosan, o'z fikri va boshqa odamlarning his-tuyg'ulari bilan yashaydigan kishidir.

Eng yomon odam – boshqalarning fikrlari va o'zining his-tuyg'ulari bilan yashaydigan odam.
(Xalq hikmatlaridan)

On croit que le style y est une manière **compliquée** simple de dire des choses **simples**, alors que

¹ Xiazm antiteza bilan birlashtirilgan hollarda, xiazmatik shakl unga o'ziga xos keskinlik va ma'nodorlikni beradi. "Von der Form des Chiasmus gewinnt die Antithese ihre schärfste Zuspitzung und ihren höchsten Glanz" [Schneider 1959: 410]. Ammo bu ikkinchi turdagi xiazm bilan ko'proq bog'liq.

c'est une manière **simple** de dire des choses **com-
pliquées**. (Jean Cocteau, On croit que le style est...)

Bu yerda, ayniqsa, xiazmning ekspressiv salo-
hiyati qanchalik kuchli ekanligi aniq ko'rinadi:

Mashaqqatning oxiri rohat,

Rohatning oxiri yana mashaqqat.

(M.Yusuf, "Osmonning oxiri")

Onalar qizlarin tanimay hayron,

Qizlari onalarin ismin unutkan.

(M.Yusuf, "Oqibat")

Nedan ranjidingiz jon singillarim,

Qaboqlar uyuldi, chimirildi qoshlar.

Turkman tushunmay **tosh otsa**, chidadim,

Ammo yomon botdi siz **otgan toshlar**.

(M.Yusuf, "Sodda Muhammadman")

Bu gapning ma'nosi uni tashkil etuvchi leksema-
larning ma'nolari yig'indisiga teng emasligi stilis-
tik jihatidan o'qiyotganga ham ayon. Leksik takror
qisman bo'lishi, ya'ni butun so'zga emas, balki faqat
asosga ta'sir qilishi mumkin:

*O'ngdagi qo'shnim... – **xunuk chiroyli** yoki **chiroyli**
xunuk deyish mumkin bo'lgan zamonaviy ko'rinish-
dagi shaxs.* (Said Ahmad, "Hajviyalar" 94-bet)

Boshi tugaydigan **oxirning boshi** qayerda? (Ne'mat
Aminov, "Yelvizak" 284-bet)

Mieux vaut **vivre sa mort** que de **mourir sa vie**.
(Citation d'Hervé Bazin sur Vie, Bien et Vivant)

Va nihoyat, xiazmatik so'zlashuvda dastlabki
2 turni tavsiflovchi xususiyatlarga ma'no o'zgari-
shi qo'shiladi. Xiazmning chap tomonida bir aniq

ma'noda qo'llangan ko'p ma'noli so'z uning o'ng tomonida boshqa ma'noda takrorlanadi:

Bu dunyoda ikki baxtsizlik bor:

Pastda zulmatning kuchi, /

Yuqorida esa kuchning zulmati.

(O'.Hoshimov, "Tanlangan asrlar" 118-bet)

Va pas croire que ***le juste milieu y est le milieu juste.*** (Catherine Bugnard, La plaisante sagesse)

Poule: Brr... Il fait un froid de canard. Canard: Vous avez bien raison, j'en ai la chaire de poule.
(Folklor)

O'yin takrorlanuvchi elementning erkin va bog'liqlik ma'nolarining to'qnashuviga asoslangan. Boshqa hollarda xiazmatik so'z birikmasidagi takrorlash faqat rasmiy tusga ega: o'ng tomonda faqat tovush shakli, chapda ishlatiladiganga o'xshash tovush kompleksi takrorlanadi, lekin aslida bu butunlay boshqacha omonim so'z (ko'pincha omofon) yoki hatto paronim:

Aytganча, kichik ahmoq emassiz, garchi ahmoqligingiz kichik. (Said Ahmad, "Hajviyalar" 112-bet)

Bu qandayin ko'rgulik savdo,

Do'ppi kiymay qo'ydi xaloyiq.

Boshqa **loyiq do'ppi** yo'qdir yo –

Bosh qolmadi **do'ppiga loyiq.**

(M.Yusuf, "Do'ppi" 168-bet)

Il ya des ***toiles des maîtres et les mètres de toi-le.*** (Eugène Labiche, Courrier des théâtres)

Xiazmatik so'zlashuv murakkabroq shaklga ega bo'lishi mumkin, masalan, omonimiya, paronoma-

ziya¹, qisman takrorlash bilan polisemiyanı qorish-tirib yuborish natijasida kontaminatsiya hodisasi ro'y beradi, masalan:

Biz qalb yetishmovchiligidan ko'ra, yetishma-yotgan qalbdan azob chekamiz. (O'.Hoshimov, "Tanlangan asarlar" 335-bet)

Jak Preverning quyidagi misolida semantik jihatdan murakkab xiazm omonimik so'z bilan qorishtirilgan, *est dans – aidant: La mort est dans la vie/la vie aidant la mort/la vie est dans la mort/la mort aidant la vie.* (Jacques Prévert, Art abstrus) Eng keng tarqalgani – ikkinchi turdagi xiazm.

Shunday qilib, umuman olganda, AB/BA A va B ifodasining barcha uchta turi uchun: birinchi holatda, faqat xiazmning chap va o'ng qismlarida turli leksemalar bilan ifodalangan jumla a'zolari, ikkinchisida esa, leksemalarning o'ng va chap qismlarida sintaktik vazifalari o'zgarishi bilan takrorlangan hol, leksemalar (yoki leksemalarning ildizlari), uchinchi holatda, omonim yoki polisemik leksemalarning chap va o'ng qismlarida takrorlangan, sintaktik vazifalari va ma'nosining o'zgarishini anglatadi.

Xiazmning o'ng va chap qismlari go'yo asl shaklni ifodalaydi (*Chiroyli emas...*) va o'zgartiradi (*... lekin yetarlicha chiroyli*). Transform xiazmda natija sifatida emas, balki jarayon sifatida beriladi.

¹ Sobirova N.K. Ingliz va o'zbek tillaridagi paronimlarning semantik-stilistik xususiyatlari. Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. ... avtoref. – T., 2023. – B. 14.

Antiteza geometrik to'g'ri sintaktik qurshovida shoir, yozuvchining o'z o'quvchisi yuragiga yetib borishi uchun imkoniyatlarini yana ham ko'proq oshiruvchi amaliy vositadir. O'z navbatida, gapga ustamonlik, xiazmatik konstruksiyalarning yorqinligi – antitezaning to'g'ri effekti, agar sintaktik tartibga solish ritm aniqligi, ohangi, bo'g'in chiroyini bersa, kalambur effekti uchun xiazm leksik vositalarning ishtirokini taqozo etadi.

M.T.Abdupattoyev xiazmga quyidagicha ta'rif bergan: "Xiazm nutqning turli shakllarida, turli uslub va janrlarda sintaktik sath hodisasi sifatida yuzaga keladi va qurilmalarning semantik-sintaktik strukturasini ham belgilaydi"¹. Xiazmni voqelanti-radigan sintaktik qurilmalarning tuzilishi va funksional tarkibi turlicha bo'lgani tufayli xiazm nutqda kontakt yoki distant holatdagi qurilmalarda kuzatilishi mumkin. Biroq kontakt yoki distant holatda kelishidan qat'i nazar, poetik nutqqa ekspressiya olib kira oladi va yuklatilgan uslubiy vazifani to'laqonli bajaradi:

Men – Siz,
Siz – Men va Samo,
Tangri sizni ko'p ko'rdi².

(Iqbol Mirzo, Seni kuylayman, 125-bet)

Xiazmatik konstruksiya sodir bo'ladigan leksik fon uning simmetrikligini kuchaytirishi mumkin:

¹ Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 1998. – 130 б.

² Абдупаттоев М. Ўзбек матнида суперсинтактик бутунликлар: Филол. фан. номз. ... дисс. – Т., 1998. – 130 б.

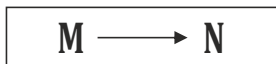
chap qismning konstitutiv bo'lmagan elementlari qanchalik ko'p o'ngda takrorlansa, shunchalik xiazmning arxitektonikasi yorqinroq chiqadi va butun konstruksiya simmetrikka aylanadi.

O'zbek va fransuz tillarida xiazmning morfo-sintaktik tavsifi

Chog'ishtirilayotgan tillarda xiazmatik konstruksiyalarning morfo-sintaktik, struktural-semantik modellarini aniqlash birinchi navbatdagi vazifa bo'lib, unda ham xiazmning shakllanishida gap tarkiblarining o'zaro munosabatlari asosiy rol o'ynashini e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. Bu ma'noda xiazmli qo'shma gaplarning tarkibiy qismlari o'rtasidagi sintaktik bog'lanish turlarini aniqlash alohida ahamiyat kasb etadi, vaholanki, bunday holatlarda quyidagi to'rtta mantiqiy-semiotik variantlarni ko'rib chiqamiz. Barcha aforistik xususiyatga ega binar bayonotlarga o'xshab, xiazmlar to'rtta mantiqiy-semiotik invariantlarga bo'linadi:

IMPLIKATSIYA

Birinchi invariant obyektlar va ularning xususiyatlari o'rtasidagi bog'liqlikni ifodalaydi:¹

¹ Xiazmli modellarda "M" – Gapning birinchi qismlari; "N" – ikkinchi qismlari o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi belgi vazifasida kelgan.

Quand on n'a pas ce que l'on aime, il faut aimer ce que l'on a. (Roger de Rabutin, comte de Bussy)

Tu existes par tes liens. Tes liens existent par toi. (Antoine de Saint-Exupéry, Citadelle)

Partout où il y aura beaucoup de machines pour remplacer les hommes, il y aura beaucoup d'hommes qui ne seront que des machines. (Louis de Bonald)

Nafaqat karlik soqovlikka, balki soqovlik ham karlikka olib boradi: jim turishni bilganlar, odatda eshitishni bilmaydilar. (Sh.Xolmirzayev, "Tanlangan asarlar" 114-bet)

**Men senga tegmay,
Sen menga tegma.**

(E.Vohidov, "Sen menga tegma")

Sevgim mening, men bilmagan, mening sevgim.
(M.Yusuf, Ay yuzingni bir ko'rmadim)

**Manga sen-u senga men bo'ldik armon,
Endi seni izlab qaydan toparman...**

(M.Yusuf, Armon)

**Men uning qanotin silarman ma'yus,
U mening kaftimni silar mehribon.**

(M.Yusuf, Kapalak qo'limga qo'nadi bir kun...)

Mashqda **qiyin** – jangda **oson**, mashqda **oson** – jangda **qiyin**. (A.Suvorov, Tarix)

On n'aime pas une femme pour ce qu'elle dit; on aime ce qu'elle dit parce qu'on l'aime. (A.Morua, On n'aime pas une femme pour...)

Yuqoridagi o'zbekcha va fransuzcha misollarda, xiazmning birinchi gap qismlari ikkinchi qismiga

mantiqan bog'langan hamda uni to'ldirib, o'zaro yaxlit fikrni ifodalab kelgan.

PREFERENSIYA

Ushbu mantiqiy-semiotik invariant tashkil etuvchi xiazmlar ikkita obyektни qiyoslashni ifodalaydi, bunda ulardan biriga ustunlik beriladi:

$$\boxed{M > N}$$

*Il est bien plus beau de **savoir quelque chose de tout** que de **savoir tout d'une chose**.* (De Blaise Pascal, Discours sur les passions de l'amour)

*Do'zax aytur: "Man ortuq, **tarso juhud** manda bor, **Juhud tarso** oldida turluk azob-so'zon bor".*

(A.Yassaviy, "Devoni hikmat" 230-bet)

***Oshiq**larga dunyoda xorlik, zorlik **malomat**, **Malomatsiz** mehnatsiz **oshiq** man deb aytmasin.*

(A.Yassaviy "Devoni hikmat" 227-bet)

***Turklar xatti** nasibing bo'lmasa, **Bobur** ne tong, **Boburiy xatti emasdur**, **xatti sig'noqi** durur.*

(Bobur, Ruboiylar va g'azallar)

Ushbu invariantlarda esa xiazmning ikkala gap qismlaridan birining ustunligi, ya'ni biridan ikkinchisining ustunligini ko'rish mumkin. Masalan, bir narsa haqida hamma narsani bilishdan ko'ra, hamma narsa haqida biror narsa bilish juda chiroyli. Ushbu misolda hamma narsa haqida biror narsa bilish juda chiroyli degan fikrga ustunlik berilyapti.

Bundan ko'rinib turibdiki, xiazmning biz bilmagan juda ko'p invariantlari bor.

KONTROPOZITSIYA

Ushbu mantiqiy-semiotik invariant kontrast, ya'ni qarama-qarshilikni aks ettirgan xiazmlarda namoyon bo'ladi:

En petite cheminée on fait grand feu, et en grande petite feu. (Proverbe)

Le sot dit ce qu'il sait, mais le sage sait ce qu'il dit. (Proverbe)

Il suffit d'un gramme de merde pour gâcher un kilo de caviar. Un gramme de caviar n'améliore en rien un kilo de merde. (Citation de Roland Topor sur Rien, Merde et Caviar)

Buyuklar oldida – kichik, kichiklar oldida – buyuk. (Maqol)

Past haqiqatlar va baland yolg'onlar bo'lmaydi, faqat baland haqiqatlar va past yolg'onlar bo'ladi. (O'.Hoshimov. "Tanlangan asarlar" 54-bet)

Quyidagi misoldan ko'rinib turibdiki, xiazmning birinchi gap elementlari ikkinchi gap qismlariga butunlay teskari fikrni ifodalab keladi, go'yo antiteza kabi, ammo bu invariantda fikrlar qarama-qarshiligini aks ettiradi.

Ayol kishi hech qachon u uchun qilinayotgan ha-

rakatlarni sezmaydi. Ammo u uchun qilinmayotgan harakatlarni doim sezadi. (O.Yoqubov, "Ulug' va sadoqatli muhabbat" 124-bet)

Bu yerda **u uchun qilinayotgan harakatlarni sezmaydi** jumlasiga **u uchun qilinmayotgan harakatlarni doim sezadi** jumlasini kontrastni yuzaga keltirgan. Bir qarashda ular mantiqan bir-birini to'ldirib kelgan, birinchisiz ikkinchisi hech qanday mantiqqa ega emas.

EKVIVALENSIYA

Ushbu mantiqiy-semiotik invariantga obyektlarning o'ziga xos o'xshashligini aniqlovchi xiazmlar kiradi:

$$M = N$$

*Et nous sommes encore tout mêlés l'un à l'autre. / Elle à **demi vivante et moi mort à demi.*** (Victor Hugo, Voilà longtemps que celle avec qui...)

*Qui **craint de souffrir, il souffre déjà ce qu'il craint.*** (Michel de Montaigne, Qui craint de souffrir, il souffre...)

Nafas olayapman – demak sevaman! Men sevayapman – demak yashayapman! (Suqrot)

Yuqoridagi misolda esa ikkala gap ma'nosi turlicha bo'lsa ham, bir ma'noda ifodalangandek. Masalan; **nafas olish** bilan **sevish** holati bir-biriga yaqin, go'yo birisiz biri mavjud bo'lolmaydigandek.

Xuddi shu invariantga ikki tomonlama taqqoslashlar ham kiradi:

*Un héros avec **une langue** acérée est comme une épée, et **une épée** est aussi tranchante et tranchante qu'**une langue**.* (dans la tête de Cyrano de Bergerac)

*Ayol **yopinchig'iga, go'yo sirlariga bekingan. Yopinchig'ida, sirlaridagi kabi bekingan.*** (O'.Umarbekov, Xatingni kutaman)

***Cette fleur** nest pas sortie du sable / comme **ce verre** / **Ce verre** n'est pas sorti de terre / comme **cette fleur**.* (Jacques Prévert, Fleur Mercredi)

***La mer** est forte comme **un coeur** / **Mon coeur** est doux comme **la mer**.* (Paul Verlaine, Œuvres posthumes)

Yuqorida aytib o'tilganidek, ma'no orttirilishi, gipersemantizatsiya sodda sintaktik xiazmda namoyon bo'ladi. Vazifalar almashinuvi yo'q, faqat o'rin almashinuvi bor. Bunga misol tariqasida A.Navoiy asarlaridan quyidagi xiazmatik konstruksiyalarni keltiramiz:

1) Menkim **o'ldum** dahr eliga **oshnolig'** ranjidim,
Qilmag'aymen **oshnolig'**, gar Masih **o'lsun** yana.
Oshnolardin tilarmen aylasam **begonalig'**,
Qayda mumkin bo'lmog'im **begonalarga oshno**.

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 56-bet)

2) Hur yo'q, yo'q, ne **hur, balki pari**,
Ne **pari balki** ofati bashari.

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 152-bet)

3) Dedi: **qaydinsen, ey majnuni** gumroh?
Dedi: **majnun** vatanidin **qayda** ogoh!

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 148-bet)

Xiazmatik tuzilma ham initsial, ham final ibora ma'nolarini boyitadi. Leksik to'ldirish bo'yicha mutloq bir xil bo'lib, semantik ravishda ular faqat qisman moslashadi. Ko'rinadiki, ikkinchi misolda ikkita xiazm mavjud bo'lib, bular semantik jihatdan bir-birini to'ldirib kelgan.

Ba'zi hollarda xiazm qandaydir gaplar, iboralar, sentensiyalar va maqollarning rivojlanishi sifatida vujudga keladi. Alfred de Vineda Bualo xabarlaridan keltirilgan sitataning xiazmatik o'zgaruvchanligini kuzatish mumkin:

Rien n'est beau que le vrai, dit un vers respecté: / Et moi, je lui répons sans la crainte d'un blasphème: / Rien n'est vrai que le beau, rien n'est vrai sans beauté. (Alfred Musset Charpentier – Poésies nouvelles)

Keyingi misolda frazeologik sentensiyalarning yo'q bo'lib ketishi yuzaga keladi: "Qachongacha mahorat? Mahorat – uzoq muddatga..."

"Shoir bo'lmasliging mumkin, lekin fuqaro bo'lishga majbursan": / Shoir bo'lishga majbur emassan, / Ammo tanqidchi ham bo'lolmassan.

Odatda san'at bilan shug'ullanadigan mutaxassislar *"San'at qurbonlik talab qiladi"* iborasini tez-tez ishlatishadi, ammo bu iborani semantik jihatdan yana ham rivojlantirish mumkin: *"Fan qurbonlikni san'atdan kam darajada talab qilmaydi. O'zi nima qurbonlik talab qilmaydi? Faqat qurbonlargina hech nima talab qilmaslar"*.

Ba'zida bunday transformatsiya butun boshli

gapga yumoristik xarakter beradi, masalan, restoranning reklamasida:

*Si vous ne voulez pas **vivre pour manger, mangez au moins pour me faire vivre.***

Xuddi shunday ta'sir bilan yumorist Alfons Alle maqolni transformatsiya qiladi:

Partir, c'est mourir un peu... Mais mourir c'est partir beaucoup... Bu usulda paydo bo'lgan xiazmlarda ma'no orttirilishi yaqqol namoyon bo'ladi.

Ba'zi hollarda, xiazmning bir qismi semantik jihatdan ortiqcha bo'lib, boshqa asosiy qismlarga modal ohang berish uchun ishlatiladi. Protogorning mashhur "*Mashg'ulotsiz san'at yo'qdir, san'atsiz mashg'ulot ham yo'q*" gapida birinchi qism (*mashg'ulotsiz san'at yo'qdir*) alohida olinsa, ma'nosiz bo'lib qoladi, umuman olganda u chap tomonga e'tiborni jalb qilgan holda muhim vazifani bajarib, uning ma'nosini modallik bilan boyitadi.

Bitta xiazmatik ko'rinish uchun bu mantiqan ortiqcha va nointellektual bo'lib, emotsional ma'lumot yoki ziddiyatning o'zi, ya'ni xiazmning qismi emas, balki butun xiazmatik tuzilma bo'lib chiqadi. Bu xiazmning ma'nosi ushbu so'zma-so'z ifodaga tushadi: "Ma'lum bir shaxs ikki ish bilan yomon (talab darajasida emas) shug'ullanadi (ikki mutaxassislikka ega)". Va iborada shaklning ortiqchaligi gapga, nutq obyektiga nisbatan subyektning istehzo ohangini beradi.

Xuddi shu qolip hozirda nisbatan zamonaviy parodiyada muvaffaqiyatli ishlatilgan: Maslahatlarim-

ni mayli tinglama, / Lekin, gaplarimdan aslo ikkilanma. / Rejissyorlar ichra – zo‘r shoirsan, / Shoirlar ichra – zo‘r rejissyorsan.

Xiazmatik shakl nafaqat ma‘no orttiradi, balki parodiya qilish asosi sifatida ishlatiladi. Aynan shu sifatda xiazm, K.Roshforning “Les Roses pour Morrison” romanida universitet sxolastikasi bilan to‘lgan filolog talaba nutqining parodiyasida aks etadi:

*Vous croyez qu’il **va mourir**? – ça dépend s’il signalait le signifié de l’existence ou le signifiant de l’**existé**.* (Jacques Ricot, Dans Philosophie et fin de vie)

XIX asrda bir fransuz komediyasida qoyilmaqom aks etganidek, bor-yo‘g‘i uch muhim so‘z bilan bunday fikrni tushuntirib bersa bo‘lar ekan: “*Pour une année où **il y a des pommes, il n’y a pas de pommes**: mais pour une année où **il n’y a pas de pommes, il y a des pommes**.*” (Anicet Bourgeois et d’Ennery “La Fille du paysan”)

Semantik-grammatik aktualizator rolini qarshi qo‘yiladigan birlik va ko‘plik yoki o‘tgan, hozirgi va kelasi zamonlarni o‘zi ichiga olishi mumkin:

Qui a une femme, a toutes les femmes; qui a toutes les femmes, n’a pas de femme. D’autres ont planté ce que je mange, je plante ce que d’autres mangeront.

Xiazm juda ko‘p morfologik modellarga ega. Xiazmatik munosabatlar gapning har xil turdagi bo‘laklariga xos. Shu kabi to‘rtta umumiy holatni ta’kidlab o‘tamiz:

(1) Bir grammatik kategoriyada leksemalar orasida xiazmatik operatsiya bajarilishi:

$$N_1 \longleftrightarrow N_2$$

Fan bilan mehnat ikkovlon qo'l berishgan, itti-foq, Erkin-erkin yayrashib ijob etar **mehnat va fan!**
(Cho'lpon)

Le pouvoir de l'amour et l'amour du pouvoir. (Citations de William Gladstone)

Quand on cède à la **peur du mal**, on ressent déjà le **mal de la peur.** (Pierre Augustin, Le Barbier de Séville)

$$V_1 \longleftrightarrow V_2$$

Je **crains** ce que je **veux et veux** ce que je **crains.**
("Le crime fait la honte et non pas l'échafaud." (Thomas Corneille, Le Comte d'Esse)

Topmoq yo'qotmoqdir, yo'qotmoq topmoq. (M. Yusuf, Onajon)

$$Pr_1 \longleftrightarrow Pr_2$$

Biz ulardan kulsak, ichida

Ular bizdan kuldi.

Bu kasallikni yo'q qilmasak,

Juda uyat bo'ladi.

(E.Vohidov, "Uyalchanglik" 102-bet).

Personne ne **me** connaît mieux que **toi** / Personne ne **te** connaît mieux que **moi.** (Paule Eluard, La vie immédiate)

Men senga tegmay,

Sen menga tegma.

(E.Vohidov, "Uyalchanglik" 125-bet)

Adj₁ ↔ Adj₂

(Il dit qu'elles les bestioles) lui ressemblent: alternativement ***obscur*** et ***lumineux***, ***lumineux*** et ***obscur***. (Montherlant, La Reine morte, p. 209)

A jeune homme – vieux cheval, à cheval jeune – vieil homme. (Maqol)

Yigitga ***og'ir*** narsa ham ***yengil*** tuyular,
Keksaga ***yengil*** narsa ham ***og'ir*** tuyular.

(Maqol)

Prep₁ ↔ Prep₂

Je suis ***pour*** tout ce qui est ***contre et contre*** tout ce qui est ***pour***. (Pierre Dac, Citation)

O'zbek tilida predloglarning mavjud emasligi, ularning o'rnini kelishiklar bajarib kelganligi sababli bu strukturaga misollar aniqlanmadi.

(2) Xiazmatik operatsiya turli grammatik turkumdagi leksemalar bilan turli birikmalarda uyg'unlashadi:

N ↔ Pr

Je suis de cette ***foule***. Cette ***foule*** est de ***moi***. (Saint-Exupéry, Vol de nuit)

Alvido kuz shitirlashi, / men daraxtzorda emas, daraxtzor menda. (Xurshid Do'stmuhammad, Donishmand Sizif, 148-bet)

Tel croit *guiller Guillot* que *Guillot le guille*. (Poverbe)

*On ne saurait être **sage** quand **on aime**, ni **aimer** quand on est **sage**.* (Publius Syrus, Citations)

***Katta shoirlarga qilmangiz havas,**
Sizga **havas qilsin katta shoirlar.***

(E.Vohidov, "Yosh shoirlarga" 45-bet)

Ayant *usé **le vieil empire***, les hommes, sans le connaitre, réclamaient ***l'empire nouveau***. (Saint-Exupéry, Citadelle, p. 309)

***Yomonning yaxshi** so'zidan,
Yaxshining yomon so'zi yaxshi.*

(Maqol)

(3) Turli grammatik kategoriyalarning bir ildizli leksemalari xiazmatik munosabatlarni hosil qiladi: ko'pincha – ot va sifat.

Biroq sen qo'lingdan tutmoqchi bo'lgan otang va onangga so'z bermay, mustaqil pildirading. Men sening shu ondagi siymongda ***Ulug'vor Insonni** va **Insonning Ulug'vorligini*** ko'rdim, hayrat aralash quvondim, ko'nglimga huzurbaxsh taskin indi...

Dunyoga, mening dunyomga ma'no bag'ishlading, o'g'lim! (U.Hamdani, "Yolg'izlik" 76-bet)

Quand la *vérité* n'est pas *libre*, la *liberté* n'est pas *vraie*. (Jacques Prévert, Citations)

Point de beauté profonde sans profonde sensualité. (Maurois, Roses, p. 184)

et c'était attendrissant de voir ces bêtes, ces bêtes libres dans *la libre étendue*. (Mentheriant, Pasiphat, p. 111)

Elle n'était pas seulement force pure; elle était également *pure signification*. (Le Porrier, Demoiselle, p. 88)

Puisque c'est maintenant seulement que m'apparaît *la clef de route véritable et la véritable signification*. (Saint-Exupéry, Citadelle, p. 82)

Bu yerda boshqa modellar ham mavjud:

Shariatda tajriddur ***dunyo*sini tark etmak**,

***Tark etmayin dunyo*ni** Haqni suydin demasin.

Tariqatda ***tan jonin tark etmagi*** tajriddur,

Tark etmayin tan jonni tajrid bo'ldin demasin.

(Ahmad Yassaviy, "Devoni hikmat" 227-bet).

Après avoir ***généralisé universellement et universalisé généralement***, / il passa à l'examen du monde. (Daninos)

Je ***m'entetai doucement***, et ***doucement*** on ***me refuse***. (Green, Partir, p. 276)

Oz ekib ko'p olganni dehqon derlar,
Ko'p ekib oz olganni hammol derlar.

(Maqol)

Il salissait partout, dit-elle, *riant à demi*, à demi s'*excusant*. (Mandiargues, Muste, p. 26)

Yashirin xotira jimgina jazolaydi / Sokin vijdon yashirin jazolaydi. (O'.Hoshimov, "Ikki eshik orasi" 67-bet)

Adv ← → V

Mais quand on voit quelqu'un *se dresser si théatralement* pour si *theatralement crier* pitié, on se dit. (Conchon, Apprenti, p. 237)

Bu so'lim maskan o'zining xursand qiluvchi zerikishi va zerikarli xursand qilishi bilan ma'lum (To'liqin Eshbek, hikoyalar, 52-bet).

(4) Xiazm konversiya asosida ham quriladi:

N ← → Adj

Il ne suffit pas de *faire le bien*, il faut encore *le bien faire*. (De Denis Diderot, Citations)

N ← → Adj

Qu'est-ce qui est vrai? Allez vous y retrouvez parmi *le faux vrai, le vrai faux*, le vrai vrai et le faux faux (Citations de Armand Salacrou). Certains se font de la *poésie* une *idée si vague* qu'ils prennent *ce vague pour l' idée* même de la *poésie*. (Citation de Paul Valéry sur Poésie, Font et Idée)

Unda yomonlikka nisbatan yaxshi xotira va yaxshilikka nisbatan yomon xotira bor edi. (Tohir Malik, "Odamiylik mulki" 345-bet)

Yuqorida keltirilgan barcha misollardan ko'rinib turibdiki, sintaktik nuqtayi nazardan xiazm shakllarning noodatiyligi bilan ajralib turadi. U nominativ gapning bir qismi sifatida namoyon bo'ladi; aloqa yoki hatto distant (uzoq) interpozitsiya (o'ziga xos joylashuv) ga ega ikkita oddiy doira ramkasida; parataktikada bog'lovchilar bilan va bog'lovchilarsiz; barcha turdagi ergash gaplar bilan gipotaktikada (ko'pincha boshqalarga qaraganda ergash gaplar, izohlovchi, shartli va temporal ergash gaplar); parataksisni gipotaksis bilan uyg'unlashtirgan gaplarda ham uchraydi. Bunday holatda, ichida tarkibiy qismlar o'rni almashgan chegara bo'lib ot so'z turkumi, fe'l guruhi, sodda gap, bosh va ergash gap, bosh va ergashgan gaplardan iborat komplekslar xizmat qiladi.

Sintaktik vazifalar almashinuvida xiazm hosil qiladigan sintaktik munosabatlar yoki morfologiya shakli o'zgarishi bilan murakkablashtiriladigan elementlar bo'lishi mumkin. Xiazmatik munosabatlar ikkita alohida gap bo'laklari orasida bo'lgani kabi butun gaplar orasida ham mavjud bo'ladi.

Xiazm quriladigan sintaktik modellar ko'lamida juda keng. Eng ko'p uchraydigan modellar quyidagilardir:

S $\longleftrightarrow$ C.O.D.

Etikdo'z pishiriq pishirishi, / pishiriqchi esa etik yamashi falokat. (M. Do'st Muhammad) Tout homme sait que *les autres* se trompent en *le* jugeant, mais non qu'il se trompe en jugeant *les autres*. (Citations de Paul Valéry sur Poesie)

S $\longleftrightarrow$ Attr

Tarbiyachi mansabdor shaxs emas, lekin u mansabdor shaxs bo'lsa, demak u tarbiyachi emas. ("Pedagogika," darslik) Le *roman* est *l'histoire* du présent, tandis que *l'histoire* est le *roman* du passé. (De Georges Duhamel, Essai sur le roman)

S $\longleftrightarrow$ C.O.I.

Bog'chalar – otlarga emas, otlar – bog'chaga. (Maqol) *Toutes pour tous et tous pour toutes. / Chascune pour chascun commune / Et chascune commun à chascune.* (Guillaume, Roman de la Rose, 218 p.)

Xiazmning 3-turida xiazmatik so'z o'yini (kalambur)da, ba'zida qandaydir morfologik va sintaktik modellar qismining ongli "sinishi" hosil qilinadi. Masalan: $N_1 - N_2$ birikmasi chap qism oddiy xiazmatik transformatsiyasidan o'ng qismga $N_2 - N_1$ ni beradi, so'z o'yinida bo'lsa, to'satdan $Prep_1 (N_2) - N_1$: "*San'at yaqin, yoki yaqin san'atmi?*" (O'zbekiston adabiyoti va san'ati) Yoki boshqa "sinish" modeli: *assimiler les gens de bien à bien des gens*. (Pierre Daninos, Citations)

Ko'pincha tashqi, fonetik va grafik simmetriya saqlanib qolingan hollarda morfologik va sintaktik (keyinchalik semantik ham) simmetriyalar buziladi. Xiazm qoidaga ko'ra binar, lekin uning yanada murakkab shakllari uchrab turadi. Noyob shakllarga quyidagi tizimli turlar kiradi:

1. **UCH A'ZOLI XIAZM** – uch element sintaktik vazifalar bilan almashinadi. Masalan:

2. Quand la *mort* lui parle de *l'amour*, / *la vie* frémit. / Quand la *vie* lui parle de la *mort*, / *l'amour* sourit. Le *critique insulte l'auteur*: on appelle cela de *la critique*. *L'auteur insulte le critique*, on appelle cela de *l'insulte*. (Jacques Prévert, citations)

Bir ko'zgu yuzini Kunga qaratgan,

Kun ziyosi yuzda porlagan ko'zgu.

Bir ko'zgu – ko'zlarga ziyo taratgan,

Ziyoni ko'zlarga yorlagan ko'zgu.

Ot pashshalarni haydash uchun dumi bo'lishini xohlaydi; pashshalar esa dumsiz ot bo'lishini xohlaydilar. (N.Aminov, "Yelvizak" (234-bet)

3. **ZANJIRLI XIAZM** – bir xatboshi chegarasida kamida ikkita mustaqil xiazm tematik tarzda birlashadi: *Aqlli va ahmoqning orasida birgina farq bor: birinchisi, ko'p o'ylaydi va kam gapiradi, ikkinchisi, ko'p gapiradi, lekin hech qachon o'ylamaydi. Birinchisining tili hamisha aql doirasida, ikkinchisining esa aql doirasidan tashqarida.* (Said Ahmad, "Hikoyalar")

La *justice* sans la *force* est impuissante: la *force* sans *justice* est tyrannique. La *justice* sans *force* est

contredite parce qu'il y a toujours des méchants la **force** sans la **justice** est accusée. Il faut donc mettre ensemble la **justice** et la **force**, et pour cela faire que ce qui est **juste** soit **fort**, ou que ce qui est **fort** soit **juste**. (Blaise Pascal, Justice force, 193-p.)

3. IKKILAMCHI XIAZM – bir konstruksiya bilan quyidagi ifoda asosida birlashtirilgan ikki parallel leksik juftlardan iborat: *AB/CD//BA/DC: Ayolsiz erkak, tanasiz bosh; Erkaksiz ayol, boshsiz tana.* (Maqol)

Shuni aytish lozimki, xiazmda morfologik va sintaktik shakllarning milliy o'ziga xosligi deyarli sezilmaydi. Ulardan u yoki bu tilning o'ziga xosligi o'zini namoyon qiladi – ingliz so'zlarining o'ziga xosligi bir grammatik kategoriyadan ikkinchisiga shaklini o'zgartirmasdan o'tishi yoki fransuzcha sifat-aniqlovchilar semantikasining aniqlanayotgan otga nisbatan post – yoki prepozitiv bog'liqligi: *Un saint triste est un triste saint.* (Jean Le Bon) Bunday holatlar bizning materiallarda bor-yo'g'i 0,5 foizni tashkil etadi. Universal morfo-sintaktik modellar ustunlik qilyapti.

Xiazmatik tizimda amalga oshayotgan morfo-sintaktik shakl turlari, garchi ko'rsatkichlarining o'ta qiyinligiga qaramasdan, o'z moslashuvchanlik va yangiliklarga yengil ko'nikuvchanligini saqlashini izohlaydi.

O'zbek va fransuz tillaridagi xiazmlarda simmetriya va asimmetriya

“Simmetriya” grekcha “proporsionallik”, “mutanosiblik” degan ma’noni bildiradi. “Ushbu tushuncha asimmetriya tushunchasi bilan birikadi va u bilan birlik hosil qiladi. Simmetriya har doim asimmetriya bilan taqqoslangani uchun ham chiroyli ko’rinadi. P.Merle ta’kidlaganki: “Bu tushuncha bizning ongimizda juda erta paydo bo’lgan: 3.5 yoshidayoq bola odamchalarni chizib, ya’ni o’z ongidagi o’ziga o’xshashlar modelini tasvirlay turib o’z chizmasida inson figurasini simmetrik berishga harakat qiladi”¹.

Simmetriya tushunchasi asimmetriya tushunchasi bilan ma’lum yaxlitlikni yuzaga keltirib birikadi. E.M.Beregovskayaning so’zlariga ko’ra, “simmetriya doimo asimmetriya bilan taqqoslangani uchun ham chiroyli ko’rinadi. U asimmetriyasiz oddiy va bir xil bo’lib qolgan bo’lardir”². Til materiyasini tashkil qiluvchi faktor sifatida simmetriya o’tgan asrning birinchi choragidayoq tushunib yetilgan. Olimning fikricha, lingvistik faktorlarda simmetriya asimmetriyasiz mantiqsiz; simmetriya nutqda paydo bo’lganda taxminiy bo’ladi; har qanday simmetrik sintaktik konstruksiya, hatto u morfologik ifodalanmagan bo’lmasa ham, qandaydir markazga ega bo’lishi

¹ Merle P. Dictionnaire du français branché. 1994. – P. 232.

² Береговская Э.М. Экспрессивный синтаксис. – Смоленск, 1984. – С. 34.

kerak, kutilmagan nutq asosan asimmetriyaga tortadi¹.

***Onalar qizlarin tanimay hayron,
Qizlari onalarin ismin unutgan.***

(M.Yusuf, "Oqibat" 64-bet)

***Sevgim mening, men bilmagan, mening sevgim,
Ko'zing shahlomidi sening, xumormidi?***

(Muhammad Yusuf, "Oson emas")

Bu yerda boshqa variantlar bo'lishi ham mumkin. Odatda bu simmetriya deyarli sezilmaydi, ammo xiazmda u kuzatiladi, chunki u o'rin almashtirish bilan ajralib turadi.

Xiazmatik tuzilma paydo bo'ladigan leksik fon uning simmetriyasini kuchaytirishi mumkin: chap tomonning tarkibiy qismlari zid bo'lmagan holda o'ngda qanchalik ko'p takrorlansa, xiazmning qurilishi shunchalik yorqinroq bo'ladi, butun tuzilma shunchalik nosimmetrik bo'ladi. Masalan:

***Je serai pour toi l'unique au monde. Tu seras
pour moi l'unique au monde.*** (Citation Antoine de Saint-Exupéry)

Men ham edim sendek, sen ham bo'lasan mendek. (O'zbek xalq maqoli)

Il n'est pas l'homme si sage ***qu'il ne commette
parfois de sottise, ni de sot qui ne fasse aucune
acte sensé.*** (Roman de Renart, Citations)

Tuzilmaning maksimal simmetrikligi ikkinchi turdagi xiazmlarda namoyon bo'ladiki, unda kon-

¹ Береговская Э.М. Экспрессивный синтаксис. – Смоленск, 1984. – С. 34.

tekst bilan ajratilmagan o'ng va chap qismlarning leksik to'ldirilishi to'liq yoki deyarli to'liq mos keldi: Oldimda uyum-uyum kitob, darslik; tevaragimda – ***biri ilm uchun yashayotgan, biri yashash uchun ilm olayotgan kimsalar.*** (“Atoiyning tug'ilgan yili”)

Que les peuples seront heureux ***quand les rois seront les philosophes, ou quand les philosophes seront rois.*** (Denis Diderot, Philosophe) ***Une vie ne vaut rien, mais rien ne vaut une vie.*** (Citations De André Malraux)

Simmetrik xiazmatik qolip ongimizga shunchalik aniq singdirilganki, u ushbu qolipdan turli tarkibiy va semantik og'ishlarga yo'l qo'yadi, shunga qaramay, yaxlitlikni xiazm sifatida qabul qiladi. Xiazmatik qolipdan og'ishlar quyidagicha:

1. Xiazmning o'ng tomoniga qo'shimcha elementlar qo'shib, uni “aralashtirish”:

Pascal combattait ses ***maux de tête*** avec des problèmes de géométrie. Moi, je combattais la géométrie ***en faisant semblant d'avoir des maux de tête.*** (Bernard)

2. Ellipsis, ikkilamchi elementlarning tushirib qoldirilishi:

Avant de me marier j'avais six théories ***sur la meilleure façon d'élever les enfants:*** à présent ***j'ai six enfants et plus aucune théorie.*** (De John Wilmot, Citations) ***Uzoqdagi qarindoshingdan yaqindagi qo'shning afzal*** (ko'p tarqalgan hazil).

1. Konstruksiyaning bir qismini sintaktik sinonim bilan almashtirish:

Men qoʻqqisdan **shahanshohlik tekkan gadodek garang-u, gadoga aylangan shoxdek tajangman.** (Ulugʻbek Hamdam, “Yolgʻizlik”) *Quand la vérité n'est pas libre, la liberté n'est pas vraie.* (Jacques Prévert, Citations)

2. Baʼzi elementlarning grammatik shaklini oʻzgartirish:

Il faut **vivre** comme on **pense**, sans quoi l'on finira par **penser** comme **on a vécu.** (Paul Bourget, Citations) Konstituent (yasovchi)ni maʼno jihatdan unga yaqin boʻlgan boshqa soʻz bilan almashtirish.

Och, axir, ochgilkim koʻsingni,

Bir nafas oʻzimni unutay,

Unutmoq butunlay oʻzlikni,

Oh, shundan najotim men topay.

(Choʻlpon. *Ishq yoʻli* – B.423)

Xiazmda semantik simmetriyaning **besht** darajasi haqida quyidagilar maʼlum:

1) Identifikatsiya – leksik takrorlash.

Mon pays **ardent, fier et libre**, est attire par le vôtre, **libre, fier et ardent**, Le général de Gaulle, France-Soir, 18 mars 1964).

Nechakim qildim vafo koʻrdum jaf,

Nechakim koʻrdum jaf qildim vafo.

(Zahiriddin Muhammad Bobur ruboiylari)

2) Toʻliq muqobilik – olmoshlarni almashtirish.

Siz dunyoni almashtira olmaysiz!

lekin u ham sizni almashtira olmaydi...

(E.Vohidov)

Otim mendan gʻarib-u – men undan gʻarib.

3) To'liqsiz muqobillik – sinonimik almashtiruv.

Il y a de **la peine** oisive et du loisir qui est **labeur**.

(Les tragiques par Theodore Agrippa d'Aubigne)

Yomon, agar **sen haqingda g'amxo'rlik qiladigan** hech kim bo'lmasa. Undan ham yomon, agar **sen g'amxo'rlik qiladigan** hech kim bo'lmasa.

4) Taxminiy o'xshatish – xiazmning biror-bir tarkibiy qismini u bilan bir xil ma'noga ega bo'lgan so'z bilan almashtirish yoki qisman takrorlash.

Il y a des **reproches** qui **louent** et les **louanges** qui **médisent**. (François de La Rochefoucauld, citations)

Yomon bosh ko'tarsa, yaxshi bitadi,

Ezgular bek bo'lsa, yomon yitadi.

(Yusuf Xos Hojib, "Qutadg'u bilig" 87-bet)

5) To'liq semantik noekvivalentlik – fonetik muqobillik bilan qoplanadigan omonim almashtirish.

Le bifteck peut se définir de deux façons: viande que **les restaurateurs font cuire** ou **cuir que les restaurateurs** font viande. (Maurice Edmond Sailland, Citations)

To tuzdi Navoiy oyati ishq,

Ishq ahli aro navo bo'lubtur.

(A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 142-bet)

Tuzilish uning barcha alohida bo'g'inlarida sezi-lar ekan, hech bo'lmaganda qandaydir bo'g'in yetishmayotgani yoki almashtirilgani sezilib tursa, xiazm paydo bo'ladi. Tuzilmaning yaxlitligi buzilishi bilanoq, xiazm yo'qoladi.

Quyidagi misraga mos keladigan xiazm bilan bir xil ma'noga ega bo'lib tuyuladi, lekin xiazm mavjud

emas, chunki bunday strukturaviy qo'shilishda super ma'no, xiazmatik shakl tomonidan yaratilgan gipersemantizatsiya butunlay yo'qoladi.

Xiazmatik konstruksiya sodir bo'ladigan leksik fon uning simmetrikligini kuchaytirishi mumkin: chap qismning tarkibiy qismi bo'lmagan elementlari qanchalik ko'p o'ngda takrorlansa, shunchalik xiazmning tuzilishi yorqinroq chiqadi, butun konstruksiya simmetrikka aylanadi.

Aytish mumkinki, affektiv sintaksis asosida yotuvchi xiazm simmetriya tamoyilini maksimal darajada o'ziniki qiladi. Xiazmning ko'zga tashlanuvchi hashamdorligi, uning o'ynoqi, dinamik xarakteri va bir obrazlilikda ko'p obrazlilik imkoniyati so'z ijodkori uchun xiazmni o'ziga jalb qiluvchi figuraga aylantiradi.

Murakkab xiazmni yaratish uchun bir necha sintaktik amallar qo'llaniladi. Lekin har bir holatda aniq simmetriya o'qi mavjud bo'ladi. Simmetriya o'qi bog'lovchi (bog'lovchili so'z) yoki davomiy uzoq sintaktik pauza bilan ifodalanadi (grafik jihatdan u nuqta, vergul, nuqtali vergul bilan ifodalanadi).

– o'ng va chap fe'l valentligi:

– sintagmaning 2 elementini bog'lovchi:

Cette jeune fille est **jolie de loin, mais loin de jolie.** (Proverbe)

– sintagma ichidagi so'z bo'limi:

faqat men yolg'izman, lekin mening hayotim men bilan va eng tubida achchiq sovuq – o'limni anglash yoki anglashning o'limi.

– bosh gap bilan ergash gap orasidagi chegara:

*S'il n'est pas **condamné** parce qu'il est **coupable**,
il est **coupable** parce qu'il est **condamné**.* (Anatole

Francel, L'Île des Pingouins)

Bu yerda boshqa variantlar bo'lishi ham mumkin. Odatda bu simmetriya deyarli sezilmaydi, ammo xiazmda u kuzatiladi, chunki u o'rin almashtirish bilan ajralib turadi.

*Biz o'zimizni yomon his qilganimizda: "Qayerdadir kimdir o'zini yaxshi his qilyapti", – deb o'ylaymiz...
Va o'zimizni yaxshi his qilganimizda: "Qayerdadir kimdir o'zini yomon his qilyapti", – deb o'ylamaymiz.*

Shunday qilib, AB/BA A va B ifodasining barcha uch turi uchun: birinchi holatda, faqat xiazmning chap va o'ng qismlarida turli leksemalar bilan ifodalangan jumla a'zolari, ikkinchisida esa, leksemalarning o'ng va chap qismlarida sintaktik vazifalari o'zgarishi bilan takrorlangan hol, leksemalar (yoki leksemalarning ildizlari), uchinchi holatda, omonim yoki polisemik leksemalarning chap va o'ng qismlarida takrorlangan, sintaktik vazifalari va ma'nosi-ning o'zgarishini anglatadi.

Ko'p hollarda xiazmatik qolipning ideal simmetriyasidan ba'zi bir og'ishlarni aniqlaymiz, chunki bu yerda stilistik simmetriyaga ega bo'lamiz, uning eng muhim xususiyatlaridan biri simmetrik konstruksiyaning to'liq emasligi: simmetriyaning ikkala a'zolari ham, garchi ular bir xil narsani anglat-sa-da, boshqacha ko'rinishda bo'ladi.

Simmetriyaning ikkala a'zosi mos kelishining

bunday noto'g'riligi she'riy va ilmiy tavsif o'rtasidagi xarakterli farq bilan bog'liq. Birinchisi, har doim biroz "noaniq"; metafora "noaniq", metonimiya "noaniq", har qanday badiiy obraz "noaniq". Bu o'ziga xos turdagi san'atdagi "noaniqlik": u dinamik, har doim o'quvchi, tinglovchi yoki tomoshabin tomonidan to'ldirib boriladi. Ana shu "noaniqlik" tufayli badiiy asarni idrok etish ma'lum darajada hamkorlik ijodidir. "Biz san'at asarida go'yo oldimizga qo'yilgan ma'lum bir vazifani hal qilyapmiz"¹, deb to'g'ri ta'kidlagan Beregovskaya.

Tuzilish uning barcha alohida bo'g'inlarida seziqlar ekan (hech bo'lmaganda qandaydir bo'g'in yetishmayotgani yoki almashtirilgani sezilib tursa, xiazm paydo bo'ladi. Tuzilmaning yaxlitligi buzilishi bilanoq, xiazm yo'qoladi: *u qurbaqaga uylangani – ertak edi, zero u malika bo'lib chiqdi, aslida esa – aksincha*. (Ranevskaya)

Bu ibora mos keladigan xiazm bilan bir xil ma'no-ga ega bo'lib tuyuladi, lekin xiazm mavjud emas, chunki bunday strukturaviy qo'shilishda super ma'no, xiazmatik shakl tomonidan yaratilgan gipersemantizatsiya butunlay yo'qoladi².

Xiazmga o'xshash badiiy uslub – bu contrepète-

¹ Береговская Э.М. Экспрессивный синтаксис. Смоленск, 1984. – С. 50.

² "Une séquence signifiante qui est avec la première dans un rapport de chiasme, rapport du miroir, de la réflexion, lion de produire un redoublement du premier signifié, une copie tirée à l'envers, dégage un sens nouveau. Le double n'est ni le même ni le contraire, il est l'autre". – Lyotard, 1971. – P. 289.

rie, qo'shni so'zlar yoki so'z birikmalaridagi tovushlar yoki bo'g'inlarni qayta joylashtirish, ularning ma'nosini o'zgartirish usullardir – deydi Beregovskaya¹:

Plus que poli pour être honnête / Plus que poète pour être honni. (Robert Desnos, Citations) Les Jeux de la Foi ne sont que cendres auprès des Feux de la Joie. (Jacques Prévert, Citations)

Biz sevamiz va suyamiz, choy qoshiq – / qos-hiqli choy.

Xiazmni konkretlashtirish (yoki boshqacha tarzda akrofonik almashtirish) bilan taqqoslash ular orasidagi chegara qayerda joylashganligini aniqlash imkonini beradi va xiazm samarali sintaksis arsena-liga kiradi, uni tashkil etuvchi simmetriya esa mustaqil ma'noga ega bo'lgan birliklardan – so'zlardan yoki so'z ildizlaridan iborat.

Xiazm mavzusida juda qiziqarli maqola yozgan B.Y.Norman kontrepetriyani sharhlaydi va ingliz tilidan kelib chiqqan “spunerizm” atamasini ishlatadi. “Atama, o'z navbatida, bu stilistik vositadan zaruriy foydalanishni anglatmaydi, balki tovushlar, bo'g'inlar almashinishi yoki o'zgarishi bilan o'xshashlikni anglatadi hamda pretsedent sifatida so'zlarning sintaktik almashinishlarini, ya'ni xiazmni, “sintaktik inversiyani” ongli qo'llashning psixologik asosidir”².

U muhim ma'lumotlarni keltiradi: “Demak, nutq aktining real holatida, ya'ni biz qachon tilning ta-

¹ Береговская Э.М. Shu manba. 26-bet.

² Норман Б.Ю. Хиазм в структуре фразы славянской предпосылки функции. 2001. – С. 251.

sodifiy o'zgarishini va sintaktik teskari shaklni o'zgartiruvchi qaysidir ijtimoiy estetik maqsadlarni ko'zlaganini aniqlashimiz har doim ham oson bo'lmaydi". Va u quyidagi fikrni yanada rivojlantiradi: "Umuman olganda, sintaktik teskari shakl, albatta, deyarli adabiy vosita emas, balki ona tilining sodda grammatikasiga xos bo'lgan umumiy mexanizmning bir qismidir"¹.

Buni nafaqat so'zlovchining grammatikasiga xos bo'lgan umumiy mexanizmning bir qismida, hatto-ki xiazm misollariga duch kelganda oddiy o'quvchining estetik qoniqishi, shuningdek, bunday dizaynlarni yaratishda faol ishtirok etishida ham namoyon bo'ladi.

O'zbek va fransuz tillari mikro va makro kontekstidagi xiazm

Xiazm mavjud bo'lgan semantik yuklamasiga ko'ra umumiy va xususiy turlarga bo'linadi. Umumiy hisoblangan mavzu va rema (bitta gap doirasida, qo'shni yoki hatto distant joylashgan gaplarda) vazifalarni o'zgartirishga asoslanadi:

Nous aimons ceux qui nous admirent, et nous n'aimons pas toujours ceux que nous admirons. (François de La Rochefoucauld, Citations)

Oqil chindin o'zga demas, ammo barcha chinni ham demak oqil ishi emas. (A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 16-bet)

¹ Норман Б.Ю. Хиазм в структуре фразы славянской предпосылки функции. 2001. – С. 251.

Ko'zni o'z aybingdin olma va o'zgalar aybig'a ko'z solma! (A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 20-bet)

Vafosizda hayo yo'q, **hayosizda vafo** yo'q. (A.Navoiy, "Navoiy gulshani" 12-bet)

Mahalliy yoki yetarli ravishda ahamiyatga ega bo'lmagan tarzda, faqat mavzu doirasida yoki faqat rema ichida ochib beriladi. Bu yerda semantik ma'noning og'irligiga qarab ma'lum bir iyerarxiya ham mavjud. Iyerarxiyaning har bir keyingi bosqichiga o'tish bilan semantik yuklama ham kamayadi.

1. Xiazm butun remani egallaydi. Ushbu turdagi mahalliy xiazm – rema deyarli umumiy qiymatga teng:

Le mystère de la femme est qu'elle soit, à la fois, **si faible et si forte**: et celui de l'homme, qu'il soit, à la fois, **si fort et si faible**. (Gilbert Cesbron, Citations)

La soupe aux choux se fait dans la marmite, dans la marmite se fait la soupe aux choux. (Le Bidois L'inversion, p. 400)

**Xuroson badandur, Hiriý – jon anga,
Hiriý – jon, badandur Xuroson anga.**

(Zahiriddin Muhammad Bobur ruboiylari)

Yomonni yaxshi qilish – dononing ishi,
Yaxshini yomon qilish – nodonning ishi.

(Maqol)

2. Xiazm butun mavzuni egallaydi – biz uni "tematik xiazm" deb ataymiz:

A jeune femme et vieux mari, des enfants: **à vieille femme et jeune mari**, des querelles. (Maqol)

Muncha **mehnat aro bu fursat** ila,
Muncha **fursat aro bu mehnat** ila.

(A.Navoiy, "Sab'ai sayyor" 12-bet).

3. Xiazm remaning (periferik-rematik) qismida joylashgan:

Dame souris trotte / **Noire dans le gris** du soir..
Dame souris trotte / **Grise dans le noir**. (Paul Verlaine, Impression fausse)

Yuzum bo'sag'anga sursam ne yaxshi ayshdurur,
Inoyat et eshigingda bu ayshni surayin.

(Z.M.Bobur, ruboiy)

4. Xiazm mavzu qismiga qaratilgan (periferik-tematik): "Xiazm – matn" munosabatini ko'rib chiqishda masalaning yana bir jihatini e'tiborga olish zarur: umumiy matnda xiazmning o'rni va semantik salmog'i katta.

Il est évident que **l'arme de la critique** ne saurait remplacer **la critique des armes** la force matérielle ne peut être abattue que par la force matérielle; mais la théorie se change, elle aussi, en force matérielle, des qu'elle pénètre les masses.

La théorie est capable de pénétrer les masses des qu'elle procède par des démonstrations, et elle fait des démonstrations des qu'elle devient radicale. Être radical, c'est prendre les choses par la racine. Or pour l'homme la racine, c'est l'homme lui-même.
(traduction Jules Molitor)

O'z-o'zini ta'minlaydigan xiazm orasida hazil miniatyuralar ham uchray turadi. Masalan:
"Do'stning xotini xotinning do'stidan afzal"

ataylab bo‘lak-bo‘lak bo‘lib, baribir to‘liq bir butunlikni ifodalovchi oddiy iboralar bo‘lishi mumkin yoki yaxlit ifodalar bo‘lishi mumkin. Masalan: **“Kitob ostida sichqoncha / Qo‘ltiq ostida kitob”** yumoristikasi kabi.

“Xiazm – matn” guruhiga mansub quyidagi turlar lirik yoki tarbiyaviy xarakterga ega:

Nous construirons le monde / Qui nous le rendra bien / Car nous sommes au monde / et le monde est à nous. (Eugène Guillevic, Citations)

Pour l’Allemagne, **la critique de la religion** est terminée pour l’essentiel, et la critique de **la religion** est la condition de **toute critique**. (Karl Marx, La religion est l’opium du peuple)

O‘zbek tilidagi maqol: ***“Yomonlikka xizmat qiladigan yaxshilik yomonlikka aylanadi. Lekin yaxshilikka xizmat qilgan yomonlik yaxshilikka aylanmaydi”***.

Xiazm ko‘proq yoki kamroq hajmli matnga kiritilgan bo‘lsa, umuman olganda, biroz semantik vaznga ega. Mavzuni ishlab chiqishda umumiy, rematik yoki tematik xiazmlar mumkin bo‘lgan variantlarni, yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan vaziyatlarni sanab o‘tishlari mumkin, masalan, turli xil siyosiy arboblarning ushbu birgina hazilomuz tavsifida:

“Quatre types d’hommes politiques; ceux qui pensent et agissent, ceux qui pensent sans agir, ceux qui agissent sans penser, et ceux qui ne pensent ni n’agissent”. (Jules Moch, citations)

Shuningdek, ular mavzu yoki motivning yakuni

sifatida natija, xulosaning aforistik ifodasi bo'lishi mumkin. Bunga bir necha misollar:

Kulgilining bitta, ehtimol kamtarona, ammo shubhasiz afzalligi bor: u har doim haqiqat. Bundan tashqari, bu kulgili, chunki bu haqiqat. Boshqacha qilib aytganda, hamma haqiqat kulgili emas, lekin hamma kulgili narsa haqiqatdir. (Iskander)

Ko'proq yoki kamroq kengaytirilgan kontekstga kiritilgan xiazmning semantik og'irligi, xiazm-poin-te, iboraning "asosi" bo'lib, mavzuning rivojlanishi-ni mohirona amalga oshirganda sezilarli darajada oshadi:

Qu'on parle mal ou bien du fameux cardinal, / Ma prose ni mes vers n'en diront jamais rien. / Il m'a fait ***trop de bien*** pour ***en dire du mal*** / Il m'a fait ***trop de mal*** pour ***en dire du bien***. (Pierre Corneille, Sur le cardinal de Richelieu)

Bu yerda kontekst bilan bog'lanish (keng ma'no-da – matn sifatida ham, vaziyat sifatida ham tushu-niladi) yanada yaqinroq. Bir tomondan, bunday xiazm kontekstdan tashqarida mavjud bo'lolmay-di, ikkinchi tomondan, bunday xiazmdan mahrum kontekst juda xiralashadi, chunki xiazm uning se-mantik markazidir.

L'homme qui, dans **la réalité** imaginaire du ciel ou il **cherchait** un surhomme, n'a trouvé que le ref-let de lui-meme, ne sera plus enclin a ne trouver que son apparence, le non-homme la ou il cherche et est forcé de **chercher sa réalité** véritable.

– Si vous saviez, comme mon mari est exigeant!

Le matin il faut que je me lève la première et que je lui **apporte son café au lait**. – Moi, c'est bien pire: le mien, je me demande si bientôt je ne devrai pas lui **porter son lit au café** (blague).

Dialog rivojlanishida kutilmagan ta'sir turli kommunikantlar o'rtasida taqsimlangan umumiy xiazmning bir ibora ichida joylashganligida ham sodir bo'ladi:

Maria et moi, nous n'avons pas su supporter qu'on insulte un mort. On a donné aux gens l'occasion de se racheter. – Hum, dit le notaire, **les forcer à faire une bonne action pour des motifs sordides...**

– ... vaut mieux, à notre idée, que de les laisser pour de **belles raisons commettre une saloperie**. (Bazin)

Mariya bilan men o'lgan odamning haqoratiga chiday olmadik. Odamlarga o'zlarini qutqarish imkoniyati berildi. – Xum, dedi notarius ularni yomon sabablarga ko'ra xayrli ishga majburlab. – Bizningcha, yaxshi sabablarga ko'ra ahmoqona ishlar qilishga yo'l qo'ygandan yaxshiroqdir.

Dialogda teskari vaziyat ham bo'lishi mumkin: xiazmning chap qismi (bir kommunikantning iborasi) o'ng tomondan kontekstning sezilarli bo'lagi bilan ajratilgan (boshqa kommunikant iborasi):

1) – Je vais vous rendre, reprit Rastignac qui défit promptement un sac et compta cent quarante francs à madame Vauquer. – **Les bons comptes font les bons amis**, dit-il à la veuve. Nous sommes quittes jusqu'à la Saint-Sylvestre. Changez-moi ces cent sous. – **Les bons amis font les bons comptes**, répéta Poiret en regardant Vautrin. (Honoré de Balzac, *Bel ami*)

2) Botir G'ulomovich, – dedi u, hayajondan du-duqlangan holda. – **Nimadan siz bunchalar mashhursiz, portfelingiz esa unchalik emas?** – Uch bolakay javob kutib og'izlarini ochib qolishdi. Domla o'ylanib qoldi, tarbiyachisi Hosila opa bo'lsa, qizargan holda o'girilib oldi. Botir G'ulomovich navbatma-navbat sochi tekislangan uch bolakay boshini silab chiqdi, tarbiyachisi Hosila opaning esa qo'lini qattiq siqib qo'ydi. – O'kinma, bo'talog'im, – dedi u. – **Portfelim zo'r bo'la turib, o'zim unchalik bo'lmasam bundan yomoni bo'lmasdi.** (N.A'zamov)

Xiazmda o'ng va chap tarafdagi qismlar har xil bo'ladi, fransuzcha matnda ularni 17 ta so'z ajratib turadi, o'zbekcha matnda esa 41 ta so'z. Birinchi holatda, xiazm maqolning rivojlanishi sifatida tuzilgan va uning o'ng, urg'u tushadigan qismi guvoh emas, balki sahnada guvoh bo'lgan ikkinchi darajali personajning izohli tub ma'no beradigan jumlasini sharhlaydi. Ikkinchi holatda esa xiazm tashkil etadigan ikkala ibora ham uning asosiy qahramonlari o'rtasidagi kommunikativ harakatlarni aks ettirib, qahramonning gapiga singdirilgan xiazmning "urg'u"li o'ng tomoni go'yoki sahnaning eng muhim mazmuni, ya'ni dunyoqarashini ifodalaydi.

Lekin bu ikkala bir-biriga o'xshamaslik holatiga ham qaramay, xiazm yaxlit bir butun sifatida qabul qilinadi va uning qismlari distant munosabatlari o'ziga xos ta'sirni kuchaytiradi, ma'lum darajada efekt bo'lib xizmat qiladi.

Le fondement de la critique irréligieuse est ce-

lui-ci: **l'homme fait la religion, ce n'est pas la religion qui fait l'homme.** La religion est en réalité la conscience et le sentiment propre de l'homme qui, ou bien ne sait pas encore trouvé, ou bien s'est déjà reperdu. Mais l'homme n'est pas un être abstrait, extérieur au monde réel. L'homme, c'est le monde de l'homme, l'État, la Société. (Marx, d'après les traductions de J.Molitor, 2018)

Muloqotdagi xiazm ikki kommunikant o'rtasida taqsimlangan barcha hollarda, matndagi iboralarining uzoq yoki yaqin joylashuvidan qat'i nazar – xiazmning chap tomoni dastlabki xiazm strukturasi-ning tarkibiy qismi sifatida qabul qilinmaydi. Faqat matndagi o'ng, invertlangan qismlarining ko'rinishigina o'quvchi yoki tinglovchini orqaga qaytishga va dastlabki shaklni xiazmatik butunlikka kiritishga majbur qiladi.

Periferik-rematik va periferik-tematik xiazmlarga kelsak, ularning yaxlit matndagi semantik vazni kamroq bo'lsa, matnning o'zi shunchalik katta bo'ladi. Ko'pincha ular faqat ma'noviy bezagini namoyon etadi.

Sxematik ravishda xiazmning yaxlit matn bilan aloqasi quyidagicha ko'rinadi: bir kichik matnda yoki katta matnning bir bo'lagida bir nechta xiazmlarning to'planishi – uch a'zoli, zanjirli yoki ikkilamchi xiazm kabi kam uchraydigan hodisa tasvirlangan.

Xiazmlarning to'planishi she'riy uzoqlashish vositasi sifatida ishlatiladi. Uchta xiazm, ya'ni ikkita umumiy va bitta rematik xiazm to'qnashadi, masa-

lan, Tristan Korberning “Epitafiya” she’rida o’zini topa olmagan odamning grotesk (bo’rttirilgan) obrazi yaratilgan.

(Peintre: il jouait de la musette: / Et musicien: de la palette) gâchant **bien le mal, mal le bien**):

(Il mourut en s’attendant vivre / Et vécut en s’attendant mourir). Tasvir bu “la’natlangan” shoir Tristan Korberga juda xos.

Badiiy matnlarda eng keng tarqalgan xiazmda yaxlit badiiy obrazning o’ziga xosligi yaqqol namoyon bo’ladi, bu esa G.V.Stepanovning quyidagi jumlasini tavsiflaydi: “Alohida til birliklarining butun matnga bo’ysunishidan iborat, ammo bu birliklarning mustaqil, ixtiyoriy ravishda ta’minlangan mazmuniy boyligi bilan uyg’unlashadi”¹.

Shunday qilib, aytishimiz mumkinki, xiazmning matn yaratuvchi roli bevosita uning mikro va makro kontekstdagi o’rni va konsentratsiyasiga, shuningdek, matn hajmiga ham bog’liq.

Xiazmning rasmiy darajalari va funksional turlari

Grammatiklar va leksikologlarning bizgacha yetib kelgan ta’riflarining barchasida xiazm “kesishish” figurasi sifatida ta’kidlanadi. Ammo ta’riflarning chiroyli muvofiqligi tanlangan misollarning xilma-xilligini tahlil qilishga to’squinlik qilmaydi.

¹ Степанов Г.В. Теоретическая грамматика испанского языка. Морфология и синтаксис частей речи. 1974. – С. 73.

Birinchi navbatda 3 xil xiazmni ko'rib chiqish va ularni muhim faktlar asosida guruhlarga ajratish lozim.

1) Leksemalarning kesishishi ikkita qutbli ibora-ning tarkibiy qismlari o'rtasida amalga oshiriladi.

a) *Marouzeau: une robe blanche et deux blanches mains.*

b) *Morier: une cruauté malicieuse et une inhumaine raillerie.*

Ikkala misolda ham ot / sifat guruhi bo'lib, bu xiazmatik tartibga solingan bo'lishiga qaramay, bir farqni ta'kidlab o'tish lozim: Maruzo keltirgan misolda ham xiazm qismlari o'rtasida "qisman o'xshashlik" mavjud bo'lib, unda bir xil sifatlar takrorlanadi. A.More misolida esa faqat "kategorik o'xshashlik" bor. Bundan ko'rinib turibdiki, xiazmning "turli darajalari" mavjud.

2) Qismlarning kesishishi jumlaning funksional qolipida ikki a'zo o'rtasida amalga oshiriladi.

3) Ikki gapning barcha a'zolari xiazmdan tashkil topgan.

Le Grand Larousse: "Un roi chantait en bas, en haut mourait un Dieu."

Le Bidois (L'inversion, p. 400): "La soupe aux choux se fait dans la marmite."

Dans la marmite se fait la soupe aux choux."

Yuqorida keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, birinchi misolda kategorik o'xshashlik, ikkinchisida, qisman va oxirgisida, mutlaq o'xshash xiazmlardan tashkil topgan gaplar.

Yuqoridagi misollar shuni ko'rsatadiki, xiazmning rasmiy darajalari variantlarga juda boy va ularning batafsil tavsifiga murojaat qilib, quyidagi tahlillar asosida ko'rib chiqish lozim.

- 1) funksional tahlil;
- 2) munosabatlar tahlili;
- 3) rasmiy tahlil;
- 4) pozitsion tahlil.

Eng birinchi navbatda xiazmni funksional jihatdan ko'rib chiqib, chog'ishtirilayotgan tillarda umumiy va farqli jihatlarini aniqlash lozim. Agar xiazm ritorik figura ekanligi rost bo'lsa, u ma'lum bir monotoniya qochish uchun tanlangan.

*“Une robe **blanche** et deux **blanches** mains”*. Maruzoning bu misolida qisman o'xshashlik mavjud deyish mumkin, ya'ni ikki iboraning faqatgina bitta qismida xiazm sodir bo'ladi. Struktur jihatdan xiazmatik konstruksiya sodir bo'lgan, ammo to'laligicha emas.

Shunga qaramay, ma'lum grammatik vazifalarni ifodalash uchun uni ishlatish talab etiladi.

Masalan... Et **l'armée accuse les marchands**. Et **les marchands accusent l'armée**. (Saint-Exupéry, *Citadelle*, p. 150)

Bu misolda esa ikki iboraning bir xil tarkibida ham xiazm sodir bo'lganini ko'rish mumkin. Demak xiazmlarni funksional jihatdan quyidagi turlarga ajratish mumkin.

- a) ritorik xiazmlar;
- b) grammatik xiazmlar;

s) semantik xiazmlar.

Funksional tahlilni ko'rib chiqib, xiazmatik tartibni qabul qiluvchi qismlarlar o'rtasida mavjud bo'lgan munosabatlar turlarini o'rganishda munosabatlar tahlili quyidagi to'rtta asosiy turga ajratiladi.

A) **Sintagmatik xiazmlar** (ikkita qutbli sintagmaning tarkibiy qismlarining kesishishi).

Masalan, pas de *beauté profonde* sans *profonde sensualité*. (Maurois, Roses, p. 184)

Yomon bosh ko'tarsa, *yaxshi* bitadi, *ezgular* bek bo'lsa, *yomon* yetadi. (Yusuf Xos Hojib, "Qutadg'u bilig" 87-bet)

Chog'ishtirilayotgan tillarda sintagmatik xiazmlar tahlilga tortilganda, ikkala misolda ham sintagmaning tarkibiy qismlarida kesishish mavjudligi, ammo fransuzcha misolda sintagmaning faqatgina bitta elementi *profonde* so'zi sifat bilan otlar esa *beauté* va *sensualité* so'zlari bilan ifodalanganligini ko'rsatib keladi. Bu ikkala ot vazifasida keluvchi so'z ham mavhum tushuncha bo'lib, insonning hissiyotlarini tasvirlovchi vositalardir, ammo bitta kategoriyaga mansub emas. Sintagmaning xiazm hosil qiluvchi barcha a'zolari ot so'z turkumidan tashkil topgan bo'lib, kesishish hosil qilgan, ammo faqatgina *yomon* so'zi xiazmatik shaklni qabul qilgan. *Yomon, yaxshi, ezgular*, bularning barchasi insoniylikni belgilovchi vositalar hisoblanadi va bular xiazmning yanada ekspressiv-emotsionalligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

B) **Gap strukturali xiazmlar** (gapning barcha a'zolari xiazmdan tuzilgan) masalan.,

Tout sourit au Voyageur et le Voyageur sourit à tout, (Balzac, IV, p. 14)

**Taku toz erdi qishu yoz anga,
Qishu yoz erdi taku toz anga.**

(Alisher Navoiy, Saddi Iskandariy)

Vafosizda hayo yo'q, hayosizda vafo yo'q.

Ikkala misolda ham butun bir gapning barcha a'zolari xiazmdan tashkil topgan bo'lib, ularni ko'p a'zoli xiazm ham deyish mumkin. Gap strukturali xiazmlar o'zining ohangdorligi, soddaligi, yodda saqlab qolish imkoniyatining kengligi bilan ajralib turadi. Bu xiazmlar ko'proq tez aytishlar, maqollarga xos bo'lib, ularni ko'proq paremik birliklarda uchratish mumkin.

D) **Ketma-ketlik xiazmi** (ikkita gap ikkita ketma-ketlikni qabul qiladi: progressiya-inversiya yoki inversiya-progressiya.

Masalan., *La fermeté* vient quand vient *l'accoutumance*. (Montherlant. Rose. p. 560)

Irmoqning **oxiri – daryo daryoniki** – dengiz. (M. Yusuf, “Osmonning oxiri” 100-bet)

Tiriklik nimadir, nimadir **o'lim**. (Yusuf Xos Hojib, “Qutadg'u bilig” 108-bet)

Ikkala misolda ham gap bo'laklari bir kategoriya-ga mansub.

La fermeté – l'accoutumance va tiriklik – o'lim leksemalari shakl va mazmuni jihatdan bir kategoriya-ga mansub va ikkala tilda ham ot vazifasida kelganligi bilan xarakterlidir.

3) Rasmiy tahlil xiazmning tarkibiy elementlari o'rtasidagi o'xshashlikning turli xil rasmiy darajalarini belgilaydi. Bularning uch asosiy turini ajratib ko'rish mumkin:

a) Mutlaq o'xshashlik (*jeune femme / femme jeune*)

Aqlsiz-jahlli, jahlsiz-aqlli. Ikkala misolda mutlaq xiazmni ko'rish mumkin. Ya'ni grammatik sintaktik jihatdan mutlaq o'xshashlikka ega.

b) Qisman o'xshashlik (*beauté profonde/ profonde sensualité*)

Xiazmning bu turida qisman o'xshashlik mavjud, ya'ni gapning bittagina elementi ***profonde*** so'zi takrorlanib, xiazmni tashkil qilgan hamda kesishish figurasi shakllantirilgan.

d) Kategorik o'xshashlik (*joli pied / taille souple*).

Bu misolda sintagmaning birorta elementi takroriy emas, ammo qanday qilib buni xiazmga kiritishimiz mumkin, degan savol tug'ilishi tabiiy. Biroq bu misolda xiazmning shartlari asosida majburiy shakllangan xiazm mavjud emas, gapning birorta qismi ham takroriy emas, biroq kategorik jihatdan ***joli pied / taille souple*** xiazmni tashkil qiladi ***joli - souple*** va ***pied - taille, pied - taille*** so'zlari ot vazifasida kelib, ikkalasi ham insonning tana a'zosini, ***joli - souple*** bu ikkala sifat esa inson tana a'zosining chiroyli va egiluvchan ekanligini aniqlab kelmoqda va kategorik jihatdan xiazmni tashkil qilmoqda. O'zbek tilidagi misollar tahlilga tortilganda qisman va kategorik o'xshash bo'lgan xiazmlar mavjud emas-

ligi aniqlandi, fransuz tilida esa xiazmning turli darajalaridan foydalangan holda, ayniqsa, xiazmning majburiy shartlarisiz, grammatik, semantik xiazmlarga o'xshamaydigan ritorik turidan ham foydalanilganligi namoyon bo'ldi.

4) Holatiga ko'ra tahlil, ya'ni pozitsion tahlil. Bir xil qismlarning xiazmatik tuzilishdagi o'rnini tavsiflash uch xil holatda amalga oshiriladi.

a) Simmetrik holat A1-N/N1-AI (*jeune femme / femme jeune*)

b) Markaziy holat NI-A/A1-N2 (*beauté profonde / profonde sensualité*)

c) Periferik holat A-N/N2-A (*nouvel amour / chagrin nouveau*)

Yuqoridagi biz ko'rib chiqqan mulohazalar xiazmatik tuzilmalarning rasmiy va haqiqiy murakkabligini ko'rsatadi. Xiazm – til hodisasi sifatida tuzilish konstruksiyasiga binoan qisman yoki kategorik jihatdan bir xil tarkibiy elementlarni erkin qabul qiladigan har qanday ketma-ket tuzilmadir.

A1) ***N-Adj¹ / Adj¹ - N2***

“Point de beauté profonde sans profonde sensualité” (Maurois, Roses, p. 184), et c'était attendrissant de voir ces bêtes, ces bêtes *libres* dans *la libre étendue*. (Mentheriant, Pasiphat, p. 111) Ritorik xiazm usulining aksariyati yuqorida ta'kidlanganidek, shakllarda namoyon bo'ladi va majburiy teskari takrorni qabul qilmaydi. Ushbu misollarda ham faqatgina markazdagi bir xil qismlar takroriy kelgan va shakliy jihat-

dan xiazm deyish mumkin, ammo o'zbek tilida bunday xiazmlar mavjud emas.

A2) **Adj1 – N1 / Adj2**

Ayant usé *le vieil empire*, les hommes, sans le connaître, réclamaient *l'empire nouveau*. (Saint-Exupéry, Citadelle, p. 309)

Ko'z yoshim ko'rganda soy ham,
Sharqirab kulsa ne tong.
Bor mening ko'ksim aro,
Toshqinki, hech bir soyda yo'q.

A3) **V1-Adv1 / Adv2-V2**

Je *m'entétai doucement*, et *doucement* on me refuse. (Green, Partir, p. 276) Mais quand on voit quelqu'un *se dresser si théatralement* pour si *théatralement* crier pitie, on se dit. (Conchon, Apprenti, p. 237) Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, bu shakl fe'l1-ravish/ravish-fe'l2 ni o'z ichiga olgan. Shu paytgacha ko'rib chiqqan misollarimizda asosan ot-fe'l yoki ot-sifat o'zaro xiazmni tashkil qiluvchi elementlar edi, ammo yuqoridagi fransuzcha misolda fe'l va ravish o'zaro funksional o'rin almashib xiazmni tashkil qilmoqda. Shuni ham ta'kidlab ketishimiz lozimki, ritorik xiazmlar mutlaq erkinlikka ega bo'lib, ular grammatik, semantik xiazmlarga o'xshab majburiy takrorlarni qabul qilmaydi va shu jihatdan o'zbek tilidan farq qiladi.

A4) **Adv1-V1 / V1-Adv2**

la démarche qui n'a pas encore abouti et qui n'aboutira jamais. (Saint-Exupéry, Citadelle, p. 166)

*Oz ekib, ko'p olganni dehqon derlar,
Ko'p ekib, oz olganni hammol derlar.*

(Maqol)

A5) **Adj-Adv / Adv-Adj2**

Le reste de la ville *laide ici, ici jolie* manque de cohésion. (Beauvoir Choses, p. 667)

2) **V1-Comp. prep.1 / Comp. prep.1-V2**

Et le village *montait vers l'équipage et vers lui s'ouvrait*. (Saint-Exupéry, Vol, p21)

Quant aux Russes, *ils ont cessé de vendre depuis deux ans, et depuis deux ans également* la demande privée *a augmenté*. (Le Monde hebdomadaire. No 1025, p. 10)

V. Periferik holatda bir xil qismlar.

B1) **Adj1-N1 / N2-Adj1**

Nouvel amour, chagrin *nouveau*. (Balzac, 11, p. 771)

Mais l'on n'a jamais vu *pareil entêtement, ni vol pareil*, dit Grandet. (Balzac III, p. 606)

B2) **Adv1-Adj1. / Adj2-Adv1**

une incessante, profonde et commune rumeur, à *demi animale et humaine à demi*. (Kessel. Cavaliers. p. 144)

2. Kategorik o'xshashlik.

Adj1-N1 / N2-Adj2

Une grande brune, l'œil vif et bien coupé, *joli* pied, taille *souple*? (Balzac, p. 1053)

Adv1-Com.prép.1 / Comp.prép.2-Adv2

L'univers qu'il va créer, *d'abord en lui, sur la toile ensuite...* (Le Monde hebdomadaire, No 1036, p. 9)

Keltirilgan misollardan ma'lum bo'lishicha, cho-g'ishtirilayotgan tillarda ritorik xiazmlar ko'pincha

qisman o'xshashlik darajasiga ega ekanligi, bunda bir xil qismlar markaziy o'rinda turishini bildiradi, lekin kamdan-kam qo'llanilsa-da, boshqa variantlar (kategorik o'xshashlik, periferik holatlar) ham mavjud.

Ammo shunga amin bo'ldikki, ritorik xiazmlar mutlaq o'xshashlikka ega emas va bunday xiazmlar o'zbek tilida deyarli uchramadi.

S) Ikki qatorli xiazmlar quyidagi sintaktik qurilishga ega bo'lganligini kuzatamiz.

Murakkab jumalalarda bosh va tobe gap, ba'zan ikkita tobe yoki ikkita yonma-yon kelgan gaplar o'z a'zolarining ketma-ket tuzilishiga nisbatan xiazmatik tartibga solingan bo'ladi.

1. Ikki asosiy yonma-yon joylashgan gap.

Le jour passe, et retombe l'élan. (Cl. Roy. La Dérobée. p. 87)

Le jour, le hibou se terre dans l'ombre, mais la nuit sort le renard. (Le Monde hebdomadaire. p. 1029)

2. Ikki to'ldiruvchili ergash gap.

Il leur semblait d'abord que *leurs sensations se découplèrent*, que *s'amplifiaient* à l'infini *leurs facultés* de voir et de sentir... (Perec, Choses, p. 93)

3. Ikki aniqlovchili ergash gap.

En face de lui s'est arrêtée une petite lille, cinq ans à peine, *dont les cheveux sont blonds* et *dont brune est la peau*... (Mandiargues, Marge, p. 125)

4. Bosh ergash gapli ergash gap – ikkita ergash gap.

- *La fermeté vient quand vient l'accoutumance.*

(Montherlant, Rose, p. 560) Quand *venait le soir*, quand les réverbères *s'allumaient*, l'angoisse du retour me prenait. (Peuchemaurd, Nuit, p. 50)

Je souffre comme eux... non parce que *nous sommes devenus* sionistes ou israéliens, mais parce que *monte en nous un sentiment irrésistible de solidarité*. (Le Monde, N 1018, p. 6)

Yuqoridagi tahlillar shuni ko'rsatadiki, ritorik xiazmlarning variantlarida qismlarining xiazmatik joylashuvi aniq grammatik vazifani bajarmasdan, "xilma-xillikka intilish, evfonik (ohangdorlik) yoki ekspressiv uyg'unlikka intilishni kuzatish mumkin. Ritorik xiazmlar ko'proq fransuzcha misollarda aniqlandi va shu jihatdan xiazmning turlari turli til-larda turlicha qo'llanishi ma'lum bo'ldi.

Grammatik xiazm – ikkita ibora yoki ikkita gapning tarkibiy elementlari aniq grammatik vazifani ifodalash uchun xiazmik tuzilmani tashkil qiladi. Funktsional jihatdan parallel bo'lgan ikkita fraze-maning tarkiblari "ikki ish-harakatning yoki ikkita holatning muntazam almashinishi", deb atalishi mumkin bo'lgan narsani ifodalash uchun xiazmatik tartibni qabul qiladi. Ikki gapdagi butun leksemalarining xiazmatik tashkil etilishi esa ekspress "jaryonning funksional o'zgarishi" uchun majburiydir. Shuningdek, qo'llangan so'zlar bir xil grammatik xususiyatga ega bo'lsa, (ikkita ot, ikkita sifat, ikkita qo'shimcha va boshqalar) xiazm grammatik deyiladi. Misol tariqasida, Maksim de Laroshfukoning ushbu jumlasini keltirish mumkin:

Biz ko'pincha *sevgidan shuhratparastlikka* boramiz, lekin biz kamdan-kam hollarda *shuhratparastlikdan sevgiga* qaytamiz, bu yerda barcha atamalar otlardir.

Rasmiy jihatdan grammatik xiazmlar simmetrik holatda bo'lgan qismlarning mutlaq o'ziga xosligi bilan tavsiflanadi.

Le père Grandet reeardait alternativement *l'acte et sa fille sa fille et l'acte*. (Balzac, 111, p. 62)

Kichikning kattasi bo'lguncha, (to'ldiruvchi+ega+kesim)

Kattaning kichigi bo'l. (to'ldiruvchi+ega+kesim)

(Maqol, 466-bet).

Mehmon mezbonga aziz, (ega+to'ldiruvchi+ot-kesim)

Mezbon – mehmonga. (ega+to'ldiruvchi)

(Maqol, 166-bet).

Yuqoridagi misollar tahlilidan kelib chiqib, yana shu jihatga e'tibor qaratish kerakki, xiazm usulida ko'pincha ega to'ldiruvchi bilan, aniqllovchi esa kesim vazifasidagi so'z bilan o'rin almashadi.

Adj1-Adj2 / Adj2-Adj1

Il dit qu'elles les bestioles lui ressemblent: alternativement *obscures et lumineuses, lumineuses et obscures*. (Montherlant, La Reine morte, p. 209)

Yigitga ***og'ir*** narsa ham ***yengil*** tuyular,

Keksaga ***yengil*** narsa ham ***og'ir*** tuyular.

(Maqol)

Ushbu keltirilgan misollar sodda gaplardan tuzilgan qo'shma gap yoki ergash gapli qo'shma gap-

lardan iborat bo'lib, gapning xiazmatik qismlari sifatlardan iborat. Fransuzcha misoldagi *obscures* va *lumineuses* sifatlari, shuningdek, o'zbek tilidagi **og'ir** va **yengil** sifatlari ham antonimlardan iborat bo'lib, bir qarashda antitek xiazmga ham misol bo'ladi.

à va de predloglari bilan kiritilgan ikkita bosh to'ldiruvchi ham "muntazam almashinish"ni ifodalash uchun xiazmatik tuzilmani qabul qiladi.

la conversation animée et tenue à voix basse, **d'oreille à bouche, de bouche à l'oreille**. (Honoré de Balzac, *La Peau de chagrin*, p. 215)

Avec quel bonheur ne fit-elle pas les solennelles présentations *du vicomte au chevalier, du chevalier au vicomte*. (Honoré de Balzac, *La Vieille Fille*, p. 300)

Ushbu misolni faqatgina fransuz tiliga xos deyish mumkin. Chunki o'zbek tilida predloglar mavjud emas va ularning vazifasini kelishiklar bajaradi. Shuningdek, ular fransuz tilidagi predloglar kabi mustaqil qo'llanilmay, otlar va olmoshlar bilan birligida, ularning aniqlovchisi bo'lib keladi.

Semantik xiazm – agar atamalar bir xil semantik maydonga ega bo'lsa, semantik xiazm deb ta'rif berish mumkin. Semantik xiazm qismlarning mutlaq o'xshashlik darajasiga ega bo'lgan simmetrik joylashuvi bilan tavsiflanadi.

Il n'était plus *un jeune homme*, bien qu'il fût encore *un homme jeune*... (Maupassant. *Contes* 1. p. 1066)

une autre Paule, passionnément préoccupée de sa beauté et passant difficilement du rang *de jeune*

femme au rang de femme jeune... (Sagan, Brahms, p. 11)

Shuning uchun semantik xiazm haqiqiy majoziy farqni ko'rsatib keladi. Ko'rsatishning iloji bo'lmasa-da, bu yerda qonun qiymatiga ega bo'lgan qat'iy qoida ko'rinadiki, bu sifatlarning aksariyati otdan keyin qo'yilganda o'zlarining tegishli ma'nosini saqlab qoladi va undan oldin kelganida hosila yoki ko'chma ma'noni oladi. (Le Bidois, Sintaksis II, pp. 82–83)

Ya'ni, nafaqat estetik g'amxo'rlik bilan bog'liq bo'lgan va grammatik vazifani bajarmaydigan, balki xoch shaklidagi ikkita sintagma semantik nyuanslarni ochib beradi. Bunga misol qilib, Gyugoning "*Un roi chantait en bas, en haut mourait un Dieu*" misrasida joylashuvga asoslangan ikkita atama (yuqorida) ta'kidlangan. "*Dieu*" va "*roi*", bu ayniqsa yuqori raqamlarga ishora qiladi. Keyinchalik bu yaqinlashuv "*chantait*" va "*mourait*" fe'llari o'rtasidagi qarama-qarshilik bilan yo'q qilinadi, bu xiazm tomonidan ruxsat etilgan ta'sir. Xiazm ham grammatikdir, chunki "*en haut* ", "*en bas*" bir xil tabiatdagi atamalar, shuningdek, "*roi*" va "*Dieu*".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdouchoukourova L.A. Stylistique du français moderne. – Tachkent, 2004. – 159 p.

2. Abdurahmonov G'. O'zbek adabiy tilining stilistik normalari. O'zbek tili nutq madaniyatiga oid masalalar. – Toshkent, 1973. – 296-b.

3. Аристотель. Поэтика. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1980. – 152 б.

4. Баскаков Н.А., Содиқов А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – 353 б.

5. Ҳожирахмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 160 б.

6. Irisqulov M.T. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009. – 260-b.

7. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika: o'quv qo'llanma – Toshkent: Noshir, 2019. – 155-b.

8. Mamajonov A.B. Qo'shma gap stilistikasi. – Toshkent, 1990. – 280-b.

9. Mukarramov M. O'zbek tilining ilmiy stili. – Toshkent: Farg'ona, 1984. – 52-b.

10. Мамажонов А. Қўшма гап стилистикаси. Монография. – Тошкент: Фан, 1990. – 110 б.

11. Qo'chqortoyev I. Badiiy nutq stilistikasi. – Toshkent, 1975. – 49 b.

12. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2007. – 256 б.

13. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2013. – 344 б.

14. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning shakl-funksional talqini. – Toshkent: Fan, 1994. – 210-b.

15. Холманова З.Т. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: ЎзМУ, 2007. – 182 б.

16. Bacry P. Les figures de style et autres procédés stylistiques. – Belin, 1992. – 335 p.

17. Балли Ш. Французская стилистика. – Москва, 1961. – 394 с.

18. Береговская Э.М. Экспрессивный синтаксис. – Смоленск, 1984. – 223 с.

19. Buffard-Moret B. Introduction à la stylistique. – Paris: Nathan, 2001. – 128 p.

20. Ефимов А.И. Стилистика русского языка. – Москва, 1969. – 260 с.

21. Horvey, X. Chiasmus in Antiquity: Structures, Analyses, Exegesis. – Length, 1981. – 353 p.

22. Кожина М.Н. Стилистика русского языка. – Москва: Просвещение, 1977. – 152 с.

23. Корольков В.И. Фигуры стилистические // Краткая литературная энциклопедия / Гл. ред. А.А.Сурков. – Москва: Сов. энц., 1978. – 334 с.

24. Cressot M. James L., Le Style et ses techniques. – Paris: PUF, 1996. – 328 p.

25. Laurent N. Initiation à la stylistique. – Paris: Hachette, 2001. – 128 p.

26. Marouzeau J. Précis de stylistique française. – Paris: Masson, 1969. – 191 p.

27. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва, 1966. – 606 с.

28. Dubois J. *Éléments de linguistique française*. – Paris: Larousse, 1973. – 568 p.

29. Mario P. Glossary of linguistic terminology. Le Petit Robert, 1967. – 299 p.

30. Marouzeau J. *Dictionnaire de la terminologie linguistique*. 1951. – 265 p.

31. Merle P. *Dictionnaire du français branché*. – Paris, 1994. – 232 p.

32. Morier H. *Dictionnaire de poétique et de rhétorique*, 2e édition revue et augmentée. – Paris: Presses Universitaires de France, 1998. – 118 p.

33. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изохли луғати. – Т.: УМЭ, 2002. – 158 б.

34. Navoiy Gulshani: she'rlar / to'plovchi S.Abdukarimov. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. – 168-b.

35. Тафаккур дурдоналари. 111 ватандош алломаларимизнинг ҳикматли фикрлари (Ҳикматли фикрлар). – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – 384 б.

36. Ўзбек халқ мақоллари (Тузувчилар: Т.Мирзаев, А.Мусокулов, Б.Саримсоқов; масъул муҳар.: Ш.Турдимов) – Тошкент: Шарқ, 2003. – 512 б.

37. Юсуф Хос Ҳожиб. Кутадғу билиг (Ҳозирги ўзбек тилига ўғирувчи. Ф.Равшанов). – Тошкент: Akademnashr, 2016. – 544 б.

38. Юсуф М. Сайланма: шеърлар, дostonлар, хотиралар. – Тошкент: Sharq, 2017. – 288 б.

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

MUNDARIJA

Kirish	3
Tilshunoslikda xiazm va unga yondosh figuralar tavsifi	6
Jahon va fransuz tilshunosligida xiazm tadqiqi	24
O'zbek tilshunosligida xiazm hodisasining o'rganilishi	39
O'zbek va fransuz tillarida xiazmning morfo- sintaktik tavsifi	69
O'zbek va fransuz tillaridagi xiazmlarda simmetriya va asimmetriya	87
O'zbek va fransuz tillari mikro va makro kontekstidagi xiazm	96
Xiazmning rasmiy darajalari va funksional turlari	104
Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati	118

ZEBINISO BEKMURADOVA

**TILSHUNOSLIKDA
XIAZM**

Uslubiy qo'llanma

Muharrir:

M. Nuriddinova

Musahhiha:

D. Mingboyeva

Sahifalovchi:

I. Saidov

“Matbaachi” nashriyoti.

Tasdiqnoma: №822883 12.06.2025-y.

100077, Toshkent shahri,

Mustaqillik shohko'chasi, 38-uy.

Terishga 2025-yil 1-iyunda berildi.

Bosishga 2025-yil 12-iyulda ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$. Ofset qog'ozi.

“Cambria” garniturası. Shartli bos. tab. 6,31.

Adadi: 100 nusxa. 11-sonli buyurtma.

“Nurafshon business” MCHJ matbaa bo'limida nashr etildi.

100077, Toshkent shahri, Mustaqillik shohko'chasi, 38-uy.

ISBN 978-9910-8182-1-9

9 789910 818219